

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE BALKANLAR

Yüksek Lisans Tezi

Danışman
Doç. Dr. Bilal GÖK

Hazırlayan
Merve BAYSAL

MALATYA, 2022

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE BALKANLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Merve BAYSAL

Danışman
Doç. Dr. Bilal GÖK

MALATYA, 2022

ONUR SÖZÜ

Doç. Dr. Bilal GÖK danışmanlığında Yüksek Lisans Tezi olarak hazırladığım “**II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE BALKANLAR**” adlı bu çalışmamın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve faydalandığım tüm eserlerin hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun bir şekilde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Merve BAYSAL

ÖNSÖZ

Tarih, her ne kadar yazının icadı ile başlatılsa da bizler biliyoruz ki tarih yazıyla ortaya çıkmış bir ilim değildir. Yazının icadıyla birlikte tarih, kayıt altına alınmaya başlanmış ve tarihî süreçte meydana gelen hadiseler hakkında bir takım bilgiler, sonraki kuşaklara aktarılma fırsatı yakalamıştır. Yani yazının icadıyla birlikte günümüz insanı tarih ile bağ kurmuş, yazılı ve birtakım tarihsel malzemelerle geçmişini aydınlatmaya çalışmıştır.

Türk milletinin köklü bir geçmişi olmasından dolayı ilk yazılı kaynaklardan itibaren az da olsa Türk tarihi hakkında bir bilgi aktarımı söz konusudur. Tarih, Türk milletini içinde barındırmış ve bu milletin birçok başarısına şahitlik etmiştir. Osmanlı Devleti gibi bir mirasa sahip millet olmak da tarihin şahitlik ettiği başarılar arasındadır.

Osmanlı, 1299 yılında kurulmuş, 1922 yılına kadar varlığını sürdürmüş sonrasında yerini Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne bırakmıştır. Geniş coğrafyalara uzunca bir süre hükmeden Osmanlı Devleti, birçok alanda tarihe katkıda bulunmuş ve tarihi şekillendirmiştir. Bu tarihi şekillendirme ve tarihe yön verme sürecinde ön plana çıkan önemli liderler vardır. Osman Gazi, Orhan Gazi, Fatih Sultan Mehmet, Kanûnî Sultan Süleyman, II. Abdülhamid ve niceleri Osmanlı Devleti denilince akla gelen liderlerdendir.

II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nin dağılma döneminde 33 yıl padişahlık yapmış ve devletin bekası için zamanının gereklerine göre çeşitli politikalar izlemiştir. Bu çalışmada onun Balkanlar'daki politikaları ele alınarak gayrimüslimlerle ilişkileri inceleme konusu yapılmıştır.

II. Abdülhamid'in şahsiyeti, hayatı, hükümdarlığı ve döneminin çeşitli olayları birçok yönüyle ele alınarak çalışma konusu yapılmış olmasına rağmen hâlâ çalışılması ve açıklığa kavuşturulması gereken daha pek çok konuyu içinde barındırmaktadır. II. Abdülhamid döneminde siyasî, ekonomik, eğitim, askerî ve dinî alanlarda pek çok gelişme yaşanmıştır. Gelişen bu olaylar birçok tez ve makale gibi çalışmalara konu olmuştur.

Balkanlar, coğrafya olarak Anadolu topraklarına olan yakınlığının yanı sıra manevi açıdan kurulan bağlardan dolayı da önemli bir çalışma alanıdır. Osmanlı Devleti'nin henüz daha bir beylikken yakınlık kurmuş olduğu Balkan toprakları, devlet haline geldiğinde önemli topraklar arasında yer almaktaydı. Balkanlar, fetih hareketlerinin istikametindeydi. Bu tezde Balkan kelimesinin tanımından başlanarak Balkan topraklarının Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna kadar olan sürecine de kısaca değinilmiştir. Bu toprakların Osmanlı Devleti hâkimiyetine girdiği süreç anlatılıp II. Abdülhamid döneminde cereyan eden olayların sebeplerini daha iyi anlayabilmek için daha önce yaşanan olaylar da ele alınmıştır.

Bu tez, üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, genel olarak Balkan tarihi incelenmiş, coğrafi, fiziki, dinî yapılarından bahsedilmiş ve II. Abdülhamid döneminden önce Balkanlar'da yaşanan siyasî gelişmeler hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde, II. Abdülhamid hakkında genel bilgiler verilerek o dönemde yaşanan siyasî ve askerî gelişmeler ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, Balkanlar'da ekonomik ve kültürel yapı hakkında bilgi verilmiştir. Kültürel yapı içerisinde eğitim politikalarına yer verilmiştir. Bu eğitim politikalarına göre gayrimüslimlerin eğitim hayatına eğitimle ilgili müesseselerine ve faaliyetleri hakkında bilgi verilmiştir. Böylece II. Abdülhamid dönemi Balkan coğrafyası pek çok açıdan inceleme konusu yapılarak bu alandaki çalışmalara katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Tez hazırlama sürecinde yardımını esirgemeyen danışmanım Doç. Dr. Bilal Gök'e, tezimde Fransızca belgeleri okumamda yardım eden arkadaşım Şeyma Nur Dünder'a teşekkür ederim. Bu süreçte her türlü desteği sağlayan canım aileme teşekkür ederim.

Merve BAYSAL

MALATYA-2022

ÖZET

Osmanlı Devleti için kuruluş yıllarından itibaren büyük önem arz eden Balkan toprakları, II. Abdülhamid döneminde çalkantılı bir süreç yaşamış ve bu süreçte hâkimiyet altından çıkan topraklar olmuştur. Bu sürecin yaşanmasındaki tek sorumlu padişah II. Abdülhamid değildir. II. Abdülhamid döneminde gelişen olaylar aslında daha önceki yaşanan olayların birer sonucudur.

Milliyetçilik akımının ve Balkan toprakları üzerinde emelleri olan yabancı devletlerin de etkisiyle bu topraklarda çeşitli isyanlar çıkmıştır. Bu isyanların dinî, askerî, siyasî, millî nedenleri vardı. Balkanlar'da yaşanan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi), devletin bölgedeki hâkimiyetini zora sokmuştur. Yalnızca siyasî ve askerî sonuçları olmayan bu savaş Balkan topraklarında ekonomik ve sosyo-kültürel sonuçlar da doğurmuştur. Savaş sonunda değişen sınırlar, birtakım göçlere sebep olmuştur. Değişen nüfusla birlikte bölgenin ekonomik açıdan dengesi de bozulmuştur.

Padişah II. Abdülhamid, bölgede yaşanan tüm karışıklıklara rağmen toprak bütünlüğünü sağlamak için pek çok yola başvurmuştur. Siyasî, dinî, askerî, ekonomik ve eğitim açısından önlemler almaya çalışsa da tam anlamıyla etkili olamamış sadece bölgenin hâkimiyet altından çıkma sürecinin gecikmesini sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Gayrimüslim, Balkanlar, Siyasi Tarih, Ekonomik Tarih, Kültürel Tarih

ABSTRACT

The Balkan lands, which have been of great importance for the Ottoman Empire since its foundation years, II. During the reign of Abdulhamid, there was a turbulent process and in this process, there were lands that came out of domination. The only responsible sultan for this process was II. Abdulhamid is not. II. The events that developed during the reign of Abdulhamid are actually the results of previous events.

With the influence of the nationalist movement and the foreign states that have ambitions on the Balkan lands, various rebellions broke out in these lands. These rebellions had religious, military, political and national reasons. The 1877-1878 Ottoman-Russian War (93 War) in the Balkans challenged the dominance of the state in the region. This war, which did not only have political and military consequences, also had economic and socio-cultural consequences in the Balkan lands. The changing borders at the end of the war caused some migrations. Along with the changing population, it has also disrupted the economic balance.

Sultan II. Despite all the turmoil in the region, Abdulhamid resorted to many ways to ensure territorial integrity. Although he tried to take measures in terms of political, religious, military, economic and educational aspects, he could not be fully effective, only delaying the rupture process.

Keywords: II. Abdulhamid, Non-Muslim, Balkans, Political History, Socio-Economic History, Cultural History

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ	i
ÖNSÖZ	ii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
KISALTMALAR.....	ix
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	1
2. Araştırmanın Sınırları.....	2
3. Araştırmanın Yöntemi.....	2
BİRİNCİ BÖLÜM.....	3
BALKANLAR'DA FİZİKİ-BEŞERİ COĞRAFYA VE TARİHSEL ARKA PLAN3	
1. Coğrafi Konum ve Fiziki Coğrafya	3
2. Beşeri Coğrafya	4
2.1. Balkanlar'da Konuşulan Diller.....	5
2.2. Balkanlar'da Dinî Yapı.....	5
2.2.1. Balkanlar'daki Gayrimüslimlerden Alınan Vergiler	6
2.2.2. Hristiyan Ortodokslar ve Bogomillik	7
2.2.3. Katolik Hristiyanlar	15
2.2.4. Müslümanlar.....	17
3. Balkanların Tarihi	18
3.1. Osmanlıların Balkan Coğrafyasına Girişi.....	20
3.2. Osmanlı Döneminde Balkan Milletleri.....	21
4. Milliyetçilik Akımı ve Balkanlar'a Etkisi.....	22
4.1. Emperyalist Ülkelerin Balkan Coğrafyası Üzerindeki Emelleri.....	24
4.1.1. Rusya	24
4.1.2. İngiltere	26
4.2. XIX. Yüzyılda Balkanlar'da Çıkan İsyanlar.....	26
İKİNCİ BÖLÜM	29
II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE BALKANLAR.....	29

1. II. Abdülhamid ve Şehzadelik Dönemi	29
2. II. Abdülhamid'in Tahta Çıkış Süreci ve Meşrutiyetin İlanı	30
3. II. Abdülhamid Dönemi Balkanlardaki Siyasi Gelişmeler	31
4. Osmanlı- Rus Savaşı'na Doğru (Doksanüç Harbi)	35
4.1. Sırbistan ve Bulgaristan İsyanı	35
4.2. Tersane Konferansı ve Alınan Kararlar	35
5. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (Doksanüç Harbi)	37
5.1. Edirne Ateşkes Antlaşması ve Sonuçları	39
5.2. Ayastefanos Antlaşması ve Sonuçları	41
5.3. 1878 Berlin Antlaşması ve Sonuçları	42
6. Osmanlı- Rus Savaşı Sonrasında Balkanlar'ın Genel Görünümü	44
6.1. Balkanlarda Genel Asayiş Durumu	45
6.2. Balkanlar'ın Siyasi Durumu	45
6.2.1. Arnavutluk	45
6.2.2. Yunanistan	46
6.2.3. Makedonya	48
7. II. Meşrutiyet ve Sonrasında Balkan Coğrafyası	48
7.1. II. Meşrutiyet Döneminden Önce Balkan Coğrafyasında Demografik Yapı	48
7.2. II. Meşrutiyet Döneminde Balkanlar	49
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	55
II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ BALKANLAR'DA EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYAT	55
1. II. Abdülhamid Döneminde Ekonomi	55
2. Balkanlar'da Ekonomik Faaliyetler	58
2.1. Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Arnavutluk, Makedonya ve Sırbistan'daki Ekonomik Faaliyetlere Genel Bakış	59
2.2. Bosna-Hersek'te Ekonomik Faaliyetler	60
2.3. Bulgaristan'daki Ekonomik Faaliyetler	61
2.4. Karadağ'da Ekonomik Faaliyetler	67

2.5. Balkanlarda Sanayileşme	68
3. Balkanlar’da Kültürel Yapı	72
3.1. II. Abdülhamid Öncesi Osmanlı Eğitim Politikaları	72
3.2. II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları	77
3.3. Balkanlar’da Gayrimüslimlerin Eğitim- Öğretim Faaliyetleri.....	83
3.4. Misyonerlik Faaliyetleri Hakkında Hazırlanan Raporlar	90
SONUÇ	94
KAYNAKÇA	99
ÖZGEÇMİŞ.....	107

KISALTMALAR

bk.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
bs.	: Baskı
ed.	: Editör
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
trc.	: Tercüman
v.dğr.	: ve diğerleri
vs.	: vesaire
DH.MKT.	: Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi
HR.SYS.	: Hariciye Nezareti Siyasi
HR.TH..	: Hariciye Nezareti Tahrirat
HR.TO..	: Hariciye Nezareti Tercüme Odası
İ..DH..	: İrade Dâhiliye
İ..MMS.	: İrade Meclis-i Mahsusa
MF.MKT.	: Maarif Nezareti Mektubi Kalemi
M.Ö.	: Milâttan önce
M.S.	: Milâttan sonra
ö.	: Ölüm
ŞD.	: Şura-yı Devlet
TFR.I..SL..	: Teftişat-ı Rumeli Evrakı- Selanik Evrakı
Y..A..HUS.	: Yıldız Sadaret Evrakı Hususi Maruzat
Y..EE..	: Yıldız Esas Evrakı

Y..PRK.BŞK. : Yıldız Perakende Evrakı Baş kitabet Dairesi Maruzatı

Y..PRK.MF.. : Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruzatı

Y..PRK.UM.. : Yıldız Perakende Evrakı Umumi Maruzat

GİRİŞ

1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Tarih sahnesine Orta Asya’da çıkan Türkler, gerek anayurtlarında gerekse çeşitli coğrafyalara yayılarak gittikleri bölgelerde devlet kurabilmeyi başarmış milletlerdendir. Uzun yıllar varlığını sürdüren ve kalıcı eserler bırakan Türkler, tarihlerine pek çok devlet sığdırmışlardır. Osmanlı Devleti de bunlardan biridir.

Anadolu’da küçük bir beylik olarak 1299 yılında kurulmuş olan Osmanlı sonraki süreçte devlet olmayı başarmış ve geniş coğrafyalara yayılmıştır. Birden fazla kıtada hâkimiyet alanını genişletmiştir. Balkan coğrafyası da Osmanlı’nın hüküm sürdüğü topraklar arasındadır.

Türkler, gittikleri coğrafyalarda devlet kurmakla kalmamış, bölgelere Türkçe isimler de vermişlerdir. Bu isimlendirmeler arasında “Balkan” kelimesi de yer almaktadır. Sıradağlarla kaplı engebeli arazi anlamına geldiği kabul edilen bu kelime, coğrafi olarak kesin çizgilere sahip olmayan bir bölge için kullanılmaktadır.¹ Güney Avrupa diye de anılan bu coğrafya bir yarımada olup; kuzeyde bölgeye adını veren Balkan sıradağları, güneyde Akdeniz ve çeşitli adalar, batıda Adriyatik Denizi, doğuda ise Karadeniz’in yer aldığı bölgeyi kapsadığı kabul edilmektedir.²

Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına olan yakınlığıyla bölge jeopolitik ve stratejik açıdan önem arz etmektedir. Tarih boyunca böylesine önemli topraklar sürekli göç ve istila hareketlerine maruz kalmıştır. Balkanlar da böyledir.³

Balkanlar olarak adlandırılan bölgede yer alan topraklar denilince; Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk, Makedonya, Kosova, Karadağ, Bosna-Hersek, Sırbistan, Hırvatistan, Slovenya, Romanya akla gelmektedir. Bu ülkelerin yanı sıra günümüz Türkiye’sinin küçük bir kısmı da bu topraklar arasında (Trakya) zikredilmektedir.⁴ Hem coğrafi olarak hem de manevi açıdan bağın bulunduğu bu toprakların inceleme konusu

¹ Halil İnalçık, “Türkler ve Balkanlar”, *BAL-TAM Türklük Bilgisi Dergisi*, 3 (2005): 20.

² Ramazan Özey, “Balkanların Coğrafi Yapısı”, *Balkanlar El Kitabı*, 3. Bs (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 1: 25.

³ Özey, “Balkanların Coğrafi Yapısı”, 1: 44.

⁴ Muhammet Kaçmaz, “Balkan Coğrafyası”, *Türk Tarihinde Balkanlar* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2013), 1: 14-20.

yapılmış olması ve dönemsel de olsa geniş bir perspektiften incelenmesi alana önemli bir katkı sağlayacaktır.

2. Araştırmanın Sınırları

Bu çalışmada Osmanlı dönemi Balkan coğrafyası, II. Abdülhamid dönemi ile sınırlandırılmıştır. Yapılan tetkiklerin daha iyi anlaşılması açısından II. Abdülhamid'den önceki süreçler de incelenmiş ve o dönem yaşanan bazı olaylara da yer verilmiştir. Böyle yapmamızdaki neden; bölgede daha önce zuhur eden olayların, II. Abdülhamid döneminde birtakım sonuçlarının görülüyor olmasından kaynaklanmaktadır. Olaylar, nedenlerinden kopuk bir şekilde sadece sonuçlarıyla incelendiğinde konunun tam olarak anlaşılamayacağı kanaatindeyiz. Bu yüzden zaman zaman çalışmada dönemsel olarak başlangıç tarihinden öncesinde meydana gelen bazı olaylara da yer verilmiştir. Balkan tarihinden başlayıp Osmanlı hâkimiyetine geçiş süreci ve II. Abdülhamid dönemi yaşanan olayların asıl sebeplerine değinilmiştir.

3. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada, tarih araştırmalarında uygulanan yöntem ve teknikler kullanılarak farklı kaynaklardan yararlanılmıştır. Bu bilgiler çerçevesinde ele alınan konu aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Balkan coğrafyasının tarihini daha iyi anlamak ve Osmanlı dönemine kadar geçen süre hakkında değerli bilgileri sunabilmek için; editörlüğünü Prof. Dr. Bilgehan A. Gökdağ ve Prof. Dr. Osman Karatay'ın yapmış olduğu *Balkanlar El Kitabı 1-2.* ile Barbara Jelavich'in *Balkanlar Tarihi 1-2.* ciltlerinden faydalanılmıştır. Osmanlı dönemi Balkan tarihi için Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi'nin derlediği *Osmanlı ve Balkanlar* adlı eserden istifade edilmiştir. Bu eserler dışında *İslâm Ansiklopedisi'nin* ilgili maddeleri de incelenmiştir.

Çalışmanın II. Abdülhamid dönemine dair olan bölümlerde; François Georgeon- *Sultan Abdülhamid*, Vahdettin Engin- *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, Halil İnalcık- *Devlet-i Aliyye* adlı eserinin 1 ve 4. ciltlerinden yararlanılmıştır. Konuya dair kavramların ve olayların daha iyi anlaşılması için *TDV İslâm Ansiklopedisi'nin* ilgili maddelerinden de faydalanılmıştır. Ayrıca bu alanda yazılmış diğer kitap, makale ve tezlerden de istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

BALKANLAR'DA FİZİKİ-BEŞERİ COĞRAFYA VE TARİHSEL ARKA PLAN

1. Coğrafi Konum ve Fiziki Coğrafya

Balkan yarımadasının genel özelliğine bakıldığında dağlık bir bölge olduğu görülmektedir. Balkan yarımadasındaki dağları; Dinar, Balkanlar, Karpatlar ve Rodop olmak üzere dört grupta toplanmaktadır. Balkanlara adını veren dağlar, Bulgaristan'ı batıdan doğuya doğru ikiye bölmüş ortalama uzunluğu 600 kilometreyi bulmaktadır. Batı Balkanları, Tuna kıyısından başlayıp, Sırbistan, Makedonya sınırlarından Bulgaristan'a kadar uzanan sıradağlardır. Batı Balkanlarının doğusunda uzunluğu 400 kilometreyi bulan Koca Balkanlar yer alır. Bu dağlar üzerinde çok sayıda yüksek geçitler bulunmakla birlikte en ünlüsü yüksekliği 1333 metreyi bulan Şipka adı verilen geçittir. Bu geçit, Osmanlı ve Rus orduları arasında yaşanan 93 Harbi'nde şiddetli çatışmalara sahne olmuştur. Balkanların doğusundan Karadeniz kıyısına doğru uzanan sıradağların tümüne Doğu Balkanları adı verilmiştir. Balkan Dağları'nın güneyinden doğuya doğru uzanan Rodop Dağları, Trakya bölgesinin kuzeyinden geçerek Karadeniz'e kadar uzanan sıradağlardır. Bu bölge, Bulgaristan'ı içine aldığı gibi Balkan coğrafyasının en yüksek tepesini de kapsamaktadır. Ayrıca bölge, kurşun, çinko, krom, manganez ve altın gibi değerli madenler açısından da zengindir. Bölgedeki dağların yüksekliği 3000 metreyi aşmamasına rağmen zaman zaman ulaşım bakımından çok sıkıntılı süreçler yaşanmıştır.⁵

Balkan yarımadasının iklim özelliklerine bakıldığında, güneyden kuzeye doğru ve sahilten iç bölgelere doğru gidildiğinde iklimsel farklılıklar görülmektedir. Güney kesimlerde Akdeniz iklimi hâkim olup, kışlar ılık ve yağışlı, yazlar sıcak ve kurak olarak geçmektedir. Kuzeyde ve iç bölgelerde sert karasal iklim hâkimdir. Kuzeyde iklim sert karasal olduğu gibi engebeli yeryüzü şekillerine sahiptir. Bölgeye ülkeler bazında bakıldığında Yunanistan'ın, sıcak ve kurak, kışları ılık ve yağışlı geçen Akdeniz ikliminin tesiri altında olduğu görülmektedir. Arnavutluk'un arazi yapısının çeşitliliği farklı iklim bölgelerine sahip olmasını sağlamıştır. Arnavutluk'ta 3 farklı iklim tipi görülmekte; güney kesimlerde Akdeniz iklimi, kuzey ve iç kesimlerde nemli bir iklim ve Kuzeydoğu

⁵ Özey, "Balkanların Coğrafi Yapısı", 1: 26-29.

kesimlerinde ise yazları ılık ve yağışlı, kışları sert ve kurak geçen Alp iklimi görülmektedir. Makedonya yeryüzü şekilleri bakımından engebeli araziden oluşur ve karasal iklim hâkim olduğundan yazları sıcak ve kurak geçerken, kışları soğuk geçmektedir. Bulgaristan’da ılıman karasal iklim görülmekte ve ülkenin kuzey kesimleri güneye göre daha soğuktur. Romanya, orta nemlilikteki bir karasal iklime sahiptir. Bu iklim, mevsimlere ve bölgelere göre farklılıklar göstermekte; yazın sıcak ve kurak, kışın sert ve kar yağışlı geçmektedir. Mevsim olarak sonbahar uzun, ilkbahar kısa sürmektedir. Yağış miktarları doğu ve dağlık bölgelerde daha fazlayken diğer yerlerinde genel olarak aynı yağış miktarına sahiptir.⁶

2. Beşeri Coğrafya

Balkanlar’daki dağlar, bölgeler arası irtibatı zorlaştırmıştır. Sıradağlar, bazı bölgelerin dışı kapalılığına sebep olarak etkileşimi engellemiştir. Bu durum din, dil ve gelenek-göreneklere de etki etmiştir.⁷

Bölge çok uluslu bir yapıya sahiptir. Balkanlar’ın en eski toplulukları, Yunanlılar ile Arnavutlardır. Bu iki topluluk dışında Trak, Kelt, Kimmer, Avar, Galat, Vizigot, İskit, Hun, Ostrogot, Bulgar, Peçenek, Slav, Kuman vb. topluluklar da bölgeye sonradan gelip yerleşmiştir. Bu topluluklardan bazıları bölgeyi yurt edinmiş, bazıları ise sonraki süreçte buradan ayrılmıştır. Bir kısmı ise asimile olmuştur.⁸

Balkanlar’daki etnik yapı beş grupta incelenmektedir: 1. Bulgarlar 2. Güney Slavlar, 3. Arnavutlar, 4. Yunanlılar ve 5. Türkler. Güney Slavlar içerisinde yer alan milletler ise Hırvatlar, Karadağlılar, Sırp ve Slovenlerdir.⁹

Nüfus sayımına göre bazı vilayetlerin durumuna bakıldığında 1870’de Bosna’da 870.128 Müslüman, 636.208 Ortodoks, 220.353 Katolik, 3.669 Yahudi yaşamını sürdürmekteydi. 1889 yılı Rumeli vilayetlerinin genel nüfusuna göre; Selanik 80.000, Prizrin 38.000, İşkodra 36.000, Manastır 35.000, Yanya 33.000, Saraybosna 30.000, Üsküp 25.000, Sofya 20.000 nüfusa sahipti. 1894 yılında yapılan nüfus sayımına göre;

⁶ Özey, “Balkanların Coğrafi Yapısı”, 1: 29-33.

⁷ Kemal Karpat, “Balkanlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5: 27.

⁸ Bilgehan A. Gökdağ, “Balkanlar: Etnik Karmaşanın Dilsel Boyutları”, *Karadeniz Araştırmaları*, 32 (K 2012): 2.

⁹ Ali Biçer, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye’nin Balkan Türkleri Politikası* (Yüksek Lisans Tezi, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, 2007), 11.

Manastır vilayetinde 630.000 Müslüman, 228.121 Yunan, 29 Ermeni ve 5.072 Yahudi yaşamaktaydı. Yanya vilayetinde 235.948 Müslüman, 286.294 Yunan, 3.677 Yahudi; İşkodra'da 330.728 Müslüman, 5.913 Yunan, 2.797 Yahudi bulunmaktaydı. Selanik'te 463.000 Müslüman, 277.000 Yunan, 1.257 Ermeni, 223.000 Bulgar ve 37.206 Yahudi kâindi. Kosova'da ise 419.390 Müslüman, 29.393 Yunan, 274.826 Bulgar, 1.706 Yahudi yaşamaktaydı.¹⁰

2.1. Balkanlar'da Konuşulan Diller

Yarımadada konuşulan diller beş grupta incelenmektedir. Bunlar; 1. Slav dilleri, 2. Romence ve Ulahça, 3. Rumca, 4. Arnavutça ve 5. Türkçe'dir. Bu diller de kendi içinde gruplara ayrılmaktadır. Slav dilleri üç kısımda ele alınmaktadır: 1. Karadağ, Sırbistan, Bosna-Hersek ve Hırvatistan'da Sırpça ve Hırvatça, 2. Yugoslavya ve Bulgaristan'da Makedonca ve Bulgarca, 3. Sloven ve Çek'de Slovakça konuşulmaktadır. İkinci dil grubu arasında yer alan Romence'yi konuşanlar; Romanya, Yugoslavya-Voyvodina bölgesinde ve Bulgaristan-Timok nehri çevresinde, Ulahça konuşanlar ise Yunanistan'ın Pindus dağları civarında, Yugoslavya'daki Dinar dağlarının eteklerinde ve İtalya sınırında yaşamaktadır. Üçüncü dil grubundaki Rumca konuşanları, Yunanistan, Makedonya, Arnavutluk ve Bulgaristan'daki topluluklar oluşturmaktadır. Dördüncü dil grubundaki Arnavutça, Arnavutluk ve Kosova'da konuşuluyorken beşinci dil grubunda yer alan Türkçe, Trakya bölgesiyle (Doğu- Batı Trakya) Bulgaristan, Makedonya'nın Üsküp, Priştine bölgesi ve Romanya'nın Dobruca kentinde yaşayanlar tarafından konuşulmaktadır. Bu beş dil grubu dışında konuşulan bir diğer dil ise Macarcadır. Balkan topraklarında göçebe hayatı yaşayan ve sayıları net olarak bilinmeyen Çingeneler de kendilerine has bir dil kullanmaktadır.¹¹

2.2. Balkanlar'da Dinî Yapı

Osmanlı Devleti'nde zimmî, hukukî bir kavram olarak kullanılmış ve zimmet ehlinin devlete siyasi olarak bağlı oldukları ifade edilmiştir. Osmanlı, kuruluşundan itibaren gayrimüslim halkı İslam hukukuna uygun bir şekilde zimmet haklarına riayet ederek yönetmeye çalışmıştır. Buna göre din ve vicdan hürriyeti tanınmış, baskı ve zorlamadan uzak durulmuştur. Osmanlı, fethettiği topraklarda daha önceki devletlerin

¹⁰ İnalçık, "Türkler ve Balkanlar", 43-44.

¹¹ Karpat, "Balkanlar", 5: 27.

uygulamalarını ve halka tanıtmış olduğu ayrıcalıkları İslam hukukuna aykırı bulmadığı müddetçe devam edilmesinde bir sakınca görmemiştir. Fethedilen yerlerde gayrimüslimlerin, önceki kanunları kaldırılarak şer'i ve örfî hukuk uygulanmıştır.¹² Bu çerçevede gayrimüslimlerin, kendi inançlarını yaşamaları konusunda her ne kadar özgür bırakılsalar da devletin hukukuna uygun davranmaları gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin kurumsal olarak idaresi İstanbul'un fethiyle birlikte ortaya çıkmış ve bu süreçten itibaren onların nasıl yönetileceğine dair birtakım fikirler beyan edilmiştir. Bu dönemde karşımıza çıkan gayrimüslim toplumlar, genel olarak Hristiyan veya Yahudi dinine mensuptular. Osmanlı Devleti, bu inançlara mensup kişilere ehli kitap olarak yaklaşmıştır. Bu konuda İslam geleneğinde yer alan hukuki kuralları göz önünde bulundurmıştır.¹³ Millet sisteminde din ve mezhep anlayışına göre zimmîler üç farklı millet olarak tasnif edilmiştir. Bunlar; Rum, Ermeni ve Yahudi.¹⁴

Fetih gerçekleşikten sonra kiliselere ve ibadethanelere zarar vermemek temel prensiplerdendir. Herhangi bir kilise zarar gördüğünde tamir edilmesi için ilgili kişilerce Divan'a bildirilip, izin alınması gerekmektedir. Barış yoluyla ele geçirilen topraklarda zarar görmüş olan kiliselerin asli boyutunda herhangi bir değişiklik yapmamak şartıyla tamirine müsaade edilmişti.

2.2.1. Balkanlar'daki Gayrimüslimlerden Alınan Vergiler

Gayrimüslimler, fetih sonrasında devletin topraklarında yaşamayı kabul ettiklerinde aynı zamanda zimmeti de kabul etmiş oluyordu. Buna göre de cizye vergisi vermekle mükelleflerdi. Alınacak cizye ise fetva ve kanunnamelerle belirtilmişti. Cizye vermeyen kişilerin hapse girmesi de fetvalarda belirlenen cezalardandı. Cizye vergileri toplanırken kanuna aykırı davranmak yasaktı. Tanzimat Fermanıyla birlikte önemli değişiklikler yapılmış ve 1856 Islahat Fermanı ile birlikte cizye vergisi kaldırılarak, gayrimüslim erkeklerin de askerlik görevini yerine getirmeleri istenmişti. Ancak bu

¹² M. Macit Kenanoğlu, "Zimmî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44: 438.

¹³ Canan Seyfeli, *Millet Sistemi Mi? Rum ve Ermeni Patrikliği'nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri(1847-1918)* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2019), 2.

¹⁴ İsmail Başaran, "Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin (Hristiyan ve Yahudi) Statülerinin Din Özgürlüğü Açısından Değerlendirmesi", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18 (2019): 48-49.

görevden muaf olmak isteyenlerin bedel-i asker adı altında bir ödeme yapması gerekmekteydi.¹⁵ Buradan da anlaşılacağı üzere cizye isim değiştirmiş ve farklı bir isim altında yeniden ödeme yapmaları istenmişti.

Cizye dışında Osmanlı Devleti'nde altın karşılığında tahsil edilen filori adlı vergi çeşidi de bulunmaktaydı. Eflak kanunnâmesinde Eflaklı her ev veya aile, yıllık filori vergisi vermekle mükellef tutulmuştu. Bu vergi çeşidi Osmanlı'dan önce uygulamada yer alan mahallî vergilerden biriydi. Osmanlı Devleti de özel kanuna tâbi olan Eflak halkından bu vergiyi alma uygulamasını devam ettirmiştir. Aynı şekilde Macarların krallarına ödedikleri vergi de devam ettirilerek filori adıyla toplanmıştır. Bu vergi, akçe olarak ödenmiştir. Altının değeri arttıkça ödenen akçe de artmıştır. Bu vergi, filorici adlı görevlilerce toplanmıştır.¹⁶

Örfî vergilerden bir diğeri de ispencedir. Evli gayrimüslim erkeklerden 25, dul kadınlardan 6 akçe olarak toplanmıştır. Bu vergi önceleri Rumeli'deki Hristiyan ya da Yahudi inancına mensup gayrimüslim tebaadan alınmıştır. Daha sonraki süreçte Anadolu'daki Hristiyanlardan da alınmaya başlamıştır. XVII- XVIII. yüzyıllar arasında da devam eden bu vergi, Mora Kanunnâmesince (1716) Hristiyan tebaadan 25, Yahudilerden ise 125 akçe olarak toplanmıştır.¹⁷

Balkanlar etnik çeşitliliği içinde barındırdığı gibi din ve mezhep konusunda da farklılıklara sahiptir. Hristiyan, Müslüman ve Yahudi toplumları yaşamaktadır. Hristiyanlığın Ortodoks mezhebine mensup olan milletler; Bulgarlar, Romenler, Sırp, Makedonlar ve Yunanlılardır. Hırvatlar ve Slovenler ise Katolik Hristiyan mezhebine tabiidir. Arnavutlar, Boşnaklar ve Türkler de Müslüman nüfusu oluşturmaktadır.¹⁸

2.2.2. Hristiyan Ortodokslar ve Bogomillik

Günümüzde Bulgaristan olarak bilinen topraklar, İlkçağda 'Trakya' diye adlandırılmıştır. Bu topraklardaki en eski topluluk, M.Ö. I. yüzyılda Roma egemenliğinde varlığını sürdüren Hint-Avrupa kökenli Traklardır. Bölgeye sonradan gelen Bulgarların

¹⁵ Kenanoğlu, "Zimmî", 44: 440.

¹⁶ Halil İnalçık, "Filori", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13: 106-107.

¹⁷ Halil İnalçık, "İspence", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23: 177.

¹⁸ Ali Yiğit, "Balkan Yarımadası'nın Beşeri Coğrafya Özellikleri ve Türk ve/veya Müslüman Nüfus Varlığı", *Yeni Türkiye*, 2015, 945.

köken olarak 679'da Tuna'yı geçip Bizans'ı yenen Kuman Türkleri ile bölgede yaşayan Slav boylarının karışması sonucu oluştuğu tahmin edilmektedir. IX. yüzyılın sonunda bu topluluk, Ortodoksluğu benimsemiş ve asimile olmuştur. Ortodoksluğu seçmelerine neden olan olaylara bakıldığında ise IX. yüzyılda Bulgaristan egemenliğindeki zayıflama sebebiyle siyasi boşluk yaşanması ve bu durumun dinî ve sosyokültürel alanda çatışmaların yaşanması görülmektedir. Bulgarlar, sadece kendi içinde sorun yaşamamış, diğer devletlerin de çeşitli baskılarına maruz kalmıştır. Batı dünyasının Katolik baskılarına karşı direniş göstermiştir. Komşu Bizans'ta, Pavlusçu,¹⁹ Messelian, Ermeni Monofizit,²⁰ Yahudi ve İslam inancına mensup topluluklar yaşamakta ve bunlar kendi inançlarını yaşama ve yayma çalışmalarında bulunmaktaydı.²¹ Bu karmaşıklık içerisinde Bulgarlar, kendileri için bir çıkar yol bulmaya çalışmıştır.

Hristiyan inancının Grekler tarafından benimsenip yayılmasının birçok sebebi bulunmaktadır. Roma idarecilerinin Hristiyan cemaatlere uyguladığı baskı ve şiddet, tek Tanrı inancına yönelim, Pavlus'un bölgedeki çalışmaları bu sebepler arasında sayılabilir. Pavlus, Hristiyanlığı yayabilmek için çeşitli misyonerlik seyahatlerinde bulunmuştur. Bunlar arasında önem arz eden Yunanistan'a yapmış olduğu seyahattir. Grek dünyasında Pavlus'un öğretileriyle paralellik gösteren bir inancın varlığından dolayı bu bölgelerde misyonerlik faaliyetlerinde başarılı olmuştur. Misyonerlik seyahatlerine Efes'ten başlayıp; Yunan adaları, Selanik, Makedonya, Atina ve Korint gibi kentlere ziyaretlerde bulunarak misyonerlik faaliyetlerini gerçekleştirmiştir. Bu seyahatleri sonucunda Yunanistan'da Hristiyanlığın tohumlarını atmış ve bölgede bir kilisenin oluşmasını sağlamıştır. Günümüzdeki kiliseler, kendini apostolik (havariye ait, havariye dayanan) kiliselerden olduğunu iddia etmektedir. Yunan Ortodoks Kilisesi de apostolik kiliseden ortaya çıkmıştır. Mevcut Yunan Ortodoks Kilisesi, ekümenik konsillerin ilk yedisini kabul ettiği gibi Grek Kilise Babaları ile Bizans İmparatorluğu'na ait mirası da üstlenmiştir. Bu kilisenin kökeni, M.S. I. yüzyıla dayandırılarak Pavlus'un misyonerlik çalışmalarıyla ilişkilendirilmiştir. Pavlus, Yunanistan'a yaptığı seyahatler sonucunda

¹⁹ Hristiyanlığın önemli teologlarından biri olan Pavlus'un öğretilerini benimseyen ve takip edenlere denir. Bk. Şinasi Gündüz, ed., *Yaşayan Dünya Dinleri*, 1. Bs (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 87-89.

²⁰ İsa'da ilahi ve beşeri tabiatın birleşik olduğunu savunan görüştür. Bkz. Abdurrahman Küçük v.dğr., *Dinler Tarihi*, 3. Bs (Ankara: Berikan Yayınevi, 2011), 398.

²¹ İsmajil Hodzic, *Bogomilizm ve Bosna-Hersek Bogomilleri* (Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2007), 4.

gitmiş olduğu her kentte bir Hristiyan cemaati kurmuş ve bu kentlerde kurulan Hristiyan cemaatleri ise daha sonra Yunan Kilisesi'nin temelini oluşturmuştur.²²

Yunan Kilisesi'nin merkezi, M.S. ilk üç yüzyılda Achaia eyaletindeki Korint kenti olmuş ve eyalette yer alan bütün kiliseler bu kente bağlanmıştır. IV. yüzyıl itibariyle Yunanistan, Doğu Roma İmparatorluğu'nda İlyrium bölgesi içerisinde yer almaya başlamış ve Korint kentindeki kilise artık Selanik Kilisesince temsil edilmiştir. Papalık ile İstanbul Patrikliğinin teolojik ve siyasi tartışmalarının artması sonucu Selanik piskoposluğuyla birlikte bölgenin diğer kiliseleri de İstanbul Patrikliğinin yanında bir tavır sergilemiştir. Bu anlaşmazlıkların devam etmesinden ötürü İmparator III. Leon zamanında Selanik Patrikliği ve Balkanlarda yer alan diğer kiliseler, İstanbul Patrikliğinin manevi idaresine girmek istemiştir.²³

Hristiyanlık inancı, X. yüzyılda Malamir Han döneminde, Bulgarlar arasında yayılmaya başlamış ve Boris Han'ın Hristiyanlığı benimsemesiyle resmi din olmuş ve İstanbul'a bağlı bir kilise kurmuşlardır. Bulgar hükümdarı Boris, yaşanan çatışmalara son vermek amacıyla 864'te Ortodoksluğu seçmiş ve devletin resmi dini olarak belirledikten sonra tüm sorunların çözüleceğini düşünmüşse de Çar Peter (M.S. 927–969) döneminde sorunlar gittikçe büyümüş ve farklı inanç gruplarının ortaya çıktığı görülmüştür. Bu esnada ortaya çıkan inanç gruplarından biri de Papaz Bogomil'in kurduğu ve Bogomilizm olarak bilinen dini harekettir.²⁴ Bogomilizm isminin, kurucusuna ithaf etmek amacıyla kullanıldığı düşünülse de onlar, kendilerini 'Tanrı'nın sevdiği' ya da 'Tanrı'yı seven' anlamına gelen Slavca Bogomil adını kullandıklarını söylemektedir. XIX. yüzyılın sonu, XX. yüzyılın başından itibaren Bosna heretikleri,²⁵ bazı yazarlar tarafından Bogomil olarak adlandırılmıştır. Bogomilizm, X-XIV. yüzyıllar arasında Balkan Yarımadası, Avrupa kıtası, Ermenistan ve diğer ülkelere kadar yayılım göstermiştir. Makedonya'nın çeşitli yerleşim bölgelerinde Bogomil belediyelerin kurulduğu görülmüştür.²⁶

²² Münir Yıldırım, *Yunanistan ve Ortodoks Kilisesi*, 1. Bs (Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2005), 19-34.

²³ Yıldırım, *Yunanistan ve Ortodoks Kilisesi*, 34-35.

²⁴ Hodzj, *Bogomilizm ve Bosna-Hersek Bogomilleri*, 5-12.

²⁵ Bu kavram, Ortodokslukta yer almayan bir inancı benimseyen kişiler için kullanılır. Bkz. Kadir Albayrak, "İznik Konsili Öncesinde ve Sonrasında Heretik Hristiyan Akımları", *Uluslararası İznik Sempozyumu*, 2005, 104.

²⁶ Hodzj, *Bogomilizm ve Bosna-Hersek Bogomilleri*, 7.

Bosna Kilisesi olarak bilinen Bogomillik ile ilgili; Sırp, Hırvatlar ve Boşnaklar etnik ve dini bakış açısıyla yaklaştıklarından dolayı fikir birliği sağlayamamıştır. Resmi kilise, Bogomilleri "heretiklikle" (sapkınlıkla) suçlayıp aforoz etmiştir. Bogomiller, yönetici konumundaki yabancı güçlere karşı halkı kışkırtmış ve zamanla inançlarını Bizans topraklarının dışına taşırmayı başarmıştır. Kilise ve devlet otoritesinin aleyhine ileri sürdükleri düşünceler, halkın sesi olması açısından Bogomillerin popüleritesini artırmıştır. XI. yüzyılda Bogomillerin, Sırbistan'da yayılmaya çalıştıkları dönemde derebeylik hâkimdi. Sırp Kralı Çoban Stefan Numan'ın idaresinde heretikler güçlenmiş ve onlara yönelik tedbirlerin alınması gerektiği düşünülmüştür. Sonrasında Stefan Dušan, heretiklere karşı yaptırımların yer aldığı özel bir kanun çıkarmıştır. Bogomiller ve destekçileri, maruz kaldıkları bu yaptırımlara rağmen ayakta kalmayı başarmış ve XIII-XIV. yüzyıllar boyunca Sırbistan'da inançlarını yaymaya devam etmiştir. Böylece Sırbistan, heretik hareketlerin Batı'ya geçişlerinde köprü olarak kullanılmıştır. Bogomiller, Balkanların batısında özellikle Bosna- Hersek ve Dalmaçya topraklarında yayılmıştır. Böylece "Bosna Kilisesi" ismiyle güçlü ve düzenli bir inanç hareketi kurma imkânını elde ederek Ortaçağ Avrupası'nda heretikliğin merkezi olarak çok önemli bir rol oynamıştır. Macar Krallarının ve diğer idarecilerin desteğini alan Katolik Kilisesi, Bosna Bogomillliğini ortadan kaldırmak için çok çaba sarf etmesine rağmen bu hareket Bosna'da oldukça yayılmıştır. Bu durum, Balkan topraklarının Osmanlı idaresine girdiği XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiştir.²⁷

Bulgaristan, Sırbistan ve Bizans İmparatorluğu'na ait topraklarda ekonomik kriz ve olumsuz şartların varlığı bu tarz dini hareketlerin ortaya çıkmasına ve gelişmesine zemin hazırlamıştır. Feodal yapının yaygınlaşması toplumu rahatsız etmiş ve toplum bu konuda mücadeleci bir tavır sergilemiştir. Bu mücadelenin temeli Ortaçağa, yani XI. yüzyılın ortalarına kadar uzanırken esasında Katolik Kilisesi'ne karşı ortaya çıkmıştı. Yerel din adamları dualarında Slavca kullandığından dolayı Katolik Kilisesi'nin sert tutum ve davranışlarına maruz kalmıştı. Roma Katolik Kilisesi XI. yüzyıla kadar Balkan Yarımadası'nın batı bölgelerinde yaşayan Slavlar arasında kendi otoritesini güçlendirme konusunda başarılı olamamıştır. Aynı zamanda muhalefetin tutumu, Bogomillik'in ve taraftarlarının yararına olmuştur. XII. yüzyılın sonu XIII. yüzyılın başı Ban Kulin ve Ban

²⁷ Lütfi el-Mi'veş, "Bogomiller, Hristiyanlar ve Bosna", *Tezkire Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim Dergisi*, trc. Kadir Albayrak, 36-37 (2004): 184.

Tomislav döneminde Bogomil Kilisesi, Bosna ve çevresinde resmi kilise olmayı başarmıştır. Bulgarlarla olan kültürel ve ekonomik ilişkiler sayesinde Bogomillik, Rusya topraklarına özellikle de Kiev Prenslığı'ne kadar genişleme imkânı bulmuştur. Ancak burada Bogomillik, Hristiyan inancına mensup bazı kimselerce tepkiyle karşılanmış; kendi gelenek, görenek ve dini uygulamalarını korumaya çalışmıştır. X. yüzyılın sonlarından XI. yüzyılın başlarına kadar buradaki kilise tarafından kabul görülmemiştir. Yüzyıllarca birçok olumsuz ve saldırganca tutumlara maruz kalan Bogomiller ve Pavlusçular, din ve dünya hayatı arasında dengeyi sağlayan İslam'ı kabul ederek güvenli ve istikrarlı bir ortama kavuşmuştur.²⁸

Osmanlı Devleti, XIV. yüzyılda Balkanlar'ı fethettiğinde burada yerleşik hayata sahip Rumlar, Sırlar, Bulgarlar ve Rumenler gibi milletler bulunmaktaydı. Osmanlı, bu milletleri, Ortodoks mezhebine mensup olmaları sebebiyle genel bir ifade kullanarak Rum ya da Rum Milleti diye adlandırmıştır. Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un fethinden sonra Roma'ya olan düşmanlığıyla bilinen Georgios Scholarios'u (Gennadios) Ortodoks patrikliğine getirmiştir.²⁹

Osmanlı devlet yönetiminde Ortodoks halkların etnik dağılımına bakılmamış hatta Balkan Slavlarını da dâhil ederek hepsini tek bir patriğe bağlayarak idari kolaylık sağlamayı hedeflemiştir. Bu milletler, Bizans etkisiyle Ortodoksluğu kabul etmeden önce otosefal veya otonom³⁰ kiliselere sahipti. Balkan Yarımadasında kurulan ilk Slav kilisesi, Tırnova Patrikliği diğer bir adıyla Bulgar Ulusal Kilisesi idi. 1235 yılında Ekümenik Patrik tarafından bu kilise patriklik olarak kabul edilmiş olsa da Osmanlı fetihleriyle birlikte buna son verilmiştir. Tırnova Kilisesi'nin ardından Sırp Prenslığındeki Pec Kilisesi'ne, 1346 yılında Stephan Duşan tarafından patriklik verilmiştir.³¹

Fetihle beraber Hristiyan halk için kilise, kiliselere bağlı okullar manastırlar ve hayır kurumlarıyla kendi kültürel kimliklerini muhafaza edip yaşayabilecekleri özel

²⁸ el-Mi'veş, "Bogomiller, Hristiyanlar ve Bosna", 185-189.

²⁹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Ulusallaşma*, trc. Dilek Özdemir, 1. Bs (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006), 348-350.

³⁰ Kendi piskoposları tarafından yönetilen kiliselere otosefal, ana bir kiliseye bağlı olarak faaliyette bulunan kiliselere ise otonom adı verilir. Bkz. Ömer Faruk Harman, "Günümüzde Ortodoks Kilisesi", *Dinler Tarihi Araştırmaları-III Sempozyumu*, 3 (2000. Yılında Hristiyanlık: Dünü, Bugünü ve Geleceği, Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2002), 192.

³¹ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, trc. İhsan Durdu v.dğr. (İstanbul: Küre Yayınları, 2018), 1: 20.

alanlardı. Yani Balkanlar'daki Hristiyan halk, Osmanlı idaresindeki kiliselerde yalnızca dinlerini değil milli benliklerini de korumaya çalışmıştır. Dini kimliklerini koruyabildikleri müddetçe milli kimliklerini de koruyabilecekleri anlayışı yaygındı. Osmanlı Devleti, Balkan fethiyle birlikte oradaki mevcut yönetici sınıflarını ve aristokrasiyi de büyük oranda ortadan kaldırmış, uzak eyaletlerde (Bosna, Eflak, Boğdan, Erdel) yerel eşraf mülkleriyle ve imtiyazlarıyla varlığını sürdürebilmiştir. Osmanlı idaresindeki kiliseler ile onlara bağlı yerel cemaatler idari ve kültürel özerkliğini muhafaza ettiğinden dolayı Ortaçağ Bizans İmparatorluğu'nun ve Balkan prensliklerinin sahip olduğu devlet geleneğini miras kabul ederek buna sadık kalmaya çalışmıştır.³²

Balkan Yarımadasındaki etnik Ortodoks kiliselerinin hükümsüzleştirilmesi ve yargılama yetkisinin Ekümenik Patrikliğe geçmesiyle Ortodoks Slavların yerleşik olduğu bölgelerde kilise bürokrasisi, maarif kurumlarının Rumlardan oluşması ve ibadetlerinde de Rumca kullanılması yönünde baskın bir tutuma sahipti. Bu düzenleme yürürlükte fazla kalmamış ve 1557 yılında Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa'nın çabalarıyla önce Pec daha sonra da Ohri Patrikliği yeniden kurulmuştur. Pec Patrikliği'nin kurulduğu dönemde Sırp Kilisesi'nin yetki alanı kuzeyde Habsburg'a güneyde ise Adriyatik'e kadar uzanıyordu. Bu durum, Balkanlar'daki Sırp etnik kimliği için milliyetçilik anlayışının temellerinin atılmasına sebep olmuştur. Mevcut durumdan en fazla olumsuz etkilenen grup, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Rum Ortodoks Kilisesi'ne bağlı olan Bulgar Ortodoksları olmuştur. Pec Patrikliği, Osmanlı Devleti'ne Ekümenik Patriklik kadar sadık kalamamış ve Sırp Kilisesi'nin II. Viyana Kuşatmasından itibaren savaşlarda Habsburglara destek vermesiyle birlikte ihanetleri açığa çıkmış, bağımsızlıklarının ortadan kaldırılması gerektiği gündeme gelmiştir. Habsburgların 1688 yılında Belgrad'ı ele geçirmesiyle birlikte Pec Patriği III. Arsenije Carnojevic, Sırları Osmanlı'ya karşı isyana teşvik etmiştir. Ancak bir sonraki yıl Habsburglar, Belgrad'dan çıkarılınca ceza alacağını bilen Patrik, takipçileriyle beraber Avusturya'ya sığınmıştır. Karlofça'ya yerleşen Sırlar, Osmanlı'daki millet sistemine benzer şekilde Pec Patrikliği'ne tabi bir metropolitlik olarak örgütlenmişse de Karlofça Metropolitliği ile arasında hiyerarşik birtakım problemler yaşanmış ve 1766 yılında ikinci kez Ekümenik Patriklik denetimine girmiştir. 1767 yılında ekonomik, demografik sebeplerden dolayı Ohri Patrikliği'nin

³² Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi-20. Yüzyıl*, trc. İhsan Durdu v.dğr., 2. Bs (İstanbul: Küre Yayınları, 2009), 2: 39.

bağımsızlığı da ortadan kaldırılmış ve böylece İstanbul'da bulunan Ekümenik Patriklik eski yargılama alanına sahip olmuştur. Karlofça Metropolitliği ise modern anlamda Sırp milliyetçiliğinin oluşmasında kültürel bir merkez işlevi görmüştür. Balkan kiliseleri, hem Ekümenik Patriklik denetimi hem de Slav halkların idaresi altındayken Osmanlı Devleti'nin İslamlaştırma sürecine karşı en önemli direnç gösteren merkezler olarak karşımıza çıkmıştır.³³

Bizans İmparatorluğu ile Osmanlı Devleti zamanında İstanbul Patrikliği, yerel Ortodoks Kiliseleri üzerinde bir kuşatıcılığa sahipti. Bu durum, Fransız İhtilaliyle birlikte zayıflamış ve bağımsızlık girişimlerinde bulunan Ortodoksların yalnızca bağımsız bir devlet değil bağımsız bir kiliseye sahip olma düşünceleri de mevcuttu. İsyanlar sonucu kurulan Yunan Devleti'nin bünyesindeki kilise, bağımsız Yunan Kilisesi hüviyetine bürünmüştür. İstanbul Patrikliğince bağımsız ve milli bir kilise olduğu kabul edilen Yunan Ortodoks Kilisesi, kurulan Yunan Devleti'nde siyasi yapıya göre değişiklik gösteren bir kurum haline gelmiştir. 1830'dan itibaren Avrupalı devletlerin himayesinde Bavyeralı Kral Otho yönetimi başlamış ve bağımsız Yunan Ortodokslar, Katolik kralla Protestan bir kraliçe başa getirilerek idare edilmeye başlamıştır. Tüm bunlara rağmen Kilise, Bizans mirasına sahip olma durumunu stratejik olarak etkin bir şekilde kullanıp amacına ulaşmak için çaba sarf etmiştir. Kilise işlerindeki en yetkili merci ise Kutsal Sinod'tur. 25 Kilise kanununun uygulamaya girmesiyle birlikte Yunan Kilisesi, hükümete bağlanmıştır.³⁴

Merkezden uzaktaki bölgeleri doğrudan denetiminde bulundurma şansı olmayan Ekümenik Patriklik, Osmanlı Devleti'nin de yaptığı gibi yerel temsilciler aracılığıyla faaliyetlerini yürütüp denetimi altında tutmaya çalışmıştır. Bu sayede özerklik veya bağımsızlık gibi özelliklere sahip olmayan yerel kiliseler, Ekümenik Patrikliğe rağmen Ortodoks cemaatleri üzerinde etkin ve yetkin olabilmişlerdir. XIX. yüzyılın ilk yarısında Balkanlar'da milliyetçiliğin yeni yeni ortaya çıktığı dönemde yerel kilise örgütleri, ulusal kiliseler olarak yapılandırılmıştır. Milliyetçilik anlayışıyla Ekümenik Patriklikten ayrışan ilk kilise, 1815'te kurulmuş olan Sırp Ortodoks Kilisesi'dir. Daha sonra 1830'lu yıllarda kurulan Yunan Ortodoks Kilisesi ayrılmış ve ayrılan Ortodoks kiliseler, Ekümenik

³³ Hüseyin Sadoğlu, "Balkanlar'da Milliyetçilik ve Din", *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi* 2/1 (2016): 5.

³⁴ Yıldırım, *Yunanistan ve Ortodoks Kilisesi*, 1-77.

Patriklik ile Osmanlı Devleti arasında sadık bir ittifakın olduğunu savunarak diğer kiliseleri de etkilemeye çalışmıştır. Ulusal Kiliselere son olarak katılan millet ise Bulgarlar olmuştur. 1850’li yıllarda İstanbul’da bir tüccar grubu, ilk ulusal Bulgar Kilisesi’ni kurma teşebbüsünde bulunmuştur.³⁵

Fener Patrikhanesi’nin ruhani liderliğini Patrik adı verilen kişiler yapmaktadır. Bu makama gelecek kişi, kutsal meclisteki piskoposlar arasından seçilerek meclis tarafından belirlenir. Bu seçim, Bizans zamanından beri belirli kural ve esaslara dayanmaktadır. Bizans’taki uygulamalara baktığımızda Patrikhane Kutsal Meclisince üç aday belirlenip belirlenen adayların Bizans İmparatoru’na sunulduğu görülmektedir. Bizans İmparatoru, üç adaydan birini patrik olarak atamaktaydı. 1862 yılında Rum Patrikliği Nizamı ile patrik seçiminde değişiklikler yapılmıştır. Çünkü patrikhane, Osmanlı Devleti’nin güçlü ve zayıf dönemlerinde farklı tavırlar sergilemiştir. Devletin güçlü olduğu dönemlerde devlete yakınlık göstermiş, Osmanlı Devleti’nin batı dünyası karşısında toprak kaybetmesi durumunda patrikhane, Ortodoksların temsilciliğine ve savunuculuğuna soyunmuştur. Yunan isyanında açık bir şekilde Osmanlı Devleti aleyhine propagandalarda bulunması ve yalnızca Yunanlılarla değil diğer Ortodoks milletleriyle de işbirliği yaparak içinde bulunduğu devlete zarar verme çabaları sonucu patrikhane ile Osmanlı Devleti’nin arası açılmıştır. Hatta bu durum günümüzde de zaman zaman etkisini göstermektedir.³⁶

Bulgarlar, 1870 yılında milliyetçiliklerinin merkezi olarak kullanacakları Bulgar Eksarhlığı için Babıali’den izin almayı başarmıştır. Bulgarların, Patrikliğe bölge olarak yakın olması sebebiyle manevi otoritesine ve Helenleşmeye daha açık bir millet oldukları söylenebilir. Hatta Bulgar milliyetçiliğinin bazı önemli temsilcileri, XIX. yüzyılın ortalarına kadar kendilerini Rum tebaadan saymıştır. Bulgarların milli kimliği, diğer milletlerden farklı olarak XIX. yüzyıl boyunca uygulanan eğitim ve kültürel canlandırma faaliyetleri sayesinde ortaya çıkmıştır. Fener Rum Patrikhanesi, milliyetçilik akımından dolayı Balkan Ortodoksları üzerindeki nüfuzunu eskiye oranla kaybetmiştir. Etnik yerel Ortodoksluk, evrensellik iddiasında bulunan Ortodoksluğa karşı başarılı sonuçlar alınca

³⁵ Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, 1: 27.

³⁶ Münir Yıldırım, “Fener Patrikhanesi ve Ekümenizm: Dinler Tarihi Açısından Bir Analiz”, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15/1 (2006): 470-471.

Balkanlar'daki milliyetçilik anlayışıyla dinsel anlayış arasında uyum sağlama süreci tamamlanmıştır.³⁷

Osmanlı'nın fethetmesinden sonra Bosnalılar, kalabalık topluluklar halinde İslam'ı seçmiş, kendilerini Arap ve Türk Müslümanlardan ayırt etmek için ise Boşnak kelimesiyle etnik kökenlerini belirtmişlerdir. Bosna'da yaşayan ve aynı dili konuşan tebaanın inancına bakılmaksızın Boşnak kavramı kullanılmıştır. XIX. yüzyılda Ortodoks olmakla Sırp olmayı bağdaştıran milliyetçi Sırp propagandasından dolayı Bosna Sırpların anavatanı, Boşnaklar ise Müslüman olmayı tercih eden Sırpolar olarak anılmaya başlamıştır. Bu propagandanın benzerini Hırvat milliyetçiler de Katolik Kilisesi vasıtasıyla yapmış ve Boşnakları Müslüman olmayı tercih eden Hırvatlar olarak kabul etmiştir. Habsburg İmparatorluğu idaresinde Bosna'daki etnik ayrışma hızlı bir şekilde gelişmiş ve halkın resmi cemaatlere göre ayrılması zorunluluk haline gelmiştir. Fakat Habsburg idaresi de Boşnakları, etnik bir temele göre ayırmak yerine dini inançlarını baz alarak tanımlamıştır. 1907 yılından itibaren bölgede kullanılan dil Sırpça-Hırvatça yani Serbo-Croat olarak adlandırılmış ve Boşnakça ifadesinin yalnızca cemaat kurumlarında kullanılmasına izin verilmiştir. Ayrıca Sırpolar ve Hırvatlar bağımsız birer etnik grup olarak tanınmış, Boşnaklarsa dini kimlikleriyle Müslüman kategorisinde kayda geçirilmiştir. Aynı zamanda Bosna'daki etnik siyasi gruplar da bu resmi tanımlamayla paralellik göstererek; Boşnakları temsilen Ulusal Müslüman Cemiyeti 1906 yılının Aralık ayında kurulmuştur. 1907'nin Ekim ayında Sırp Ulusal Cemiyeti ve 1908'in Şubat ayında ise Hırvat Ulusal Cemiyeti kurulmuştur.³⁸

2.2.3. Katolik Hristiyanlar

Aziz İgnatius tarafından ilk kez kullanıldığı düşünülen Katolik kavramı, evrensel anlamı taşımaktadır. Bu kavram aynı zamanda diğer Hristiyan kiliselerinin inançları karşısında doğru inancın ve gerçek kilisenin kendisi olduğu iddiası da taşımaktadır. Roma Kilisesi, kendisini havarilerden Petrus'a dayandırarak diğer kiliselerden üstün olduğunu iddia etmiştir. 313 Milan Fermanıyla birlikte Roma İmparatorluğu'nda Hristiyan inancının yaşanmasına ve yayılmasına özgürlük tanınmıştır. 325 İznik konsilinde apostolik kiliselerin Antakya, Roma ve İskenderiye olduğu kararlaştırılmıştır. 330'da

³⁷ Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, 1: 27.

³⁸ Sadoğlu, "Balkanlar'da Milliyetçilik ve Din", 8.

imparatorluğun başkenti İstanbul'a taşınmış ve İstanbul'daki kilise 381 İstanbul konsilinde statü olarak Roma Kilisesi'nden sonraki kilise olarak kabul edilmiştir. Alınan bu karara Roma Kilisesi karşı çıksa da pek etkili olamamıştır. 380 yılında imparatorluğun resmi dini olan Hristiyanlık inancı, devlet himayesinde kurumsallaşmıştır. 395 yılında ise imparatorluk doğu-batı olmak üzere ikiye ayrılmış ve Roma Kilisesi, Latin kültüründe Kuzey Avrupa'ya doğru yayılmış, İstanbul Kilisesi ise Grek kültüründe devletin bünyesinde yayılmıştır.³⁹

1054 yılında Hristiyanlık, Katoliklik ve Ortodoksluk olarak ikiye ayrılmıştır. Yaşanan bu olay Balkan coğrafyası açısından büyük bir öneme sahiptir. Çünkü bu iki mezhep arasındaki çatışmaların, mücadelelerin yaşanma alanına dönüşmüştür. Çatışma alanı içerisindeki bazı bölgelerde de Bogomilizm hâkimiyet kurmuştur. Osmanlı Devleti'nden önce Bosnalıların çoğu Bogomil, diğer kısmı Ortodoks veya Katolik mezhebine mensuptu. Katoliklerden olan Fransisken mezhebinin gücü bölgede zayıf denilecek düzeydeydi.⁴⁰ Bu ayrışma sonrasında batıda kalan kilise evrensellik iddiasıyla Katolik, doğuda kalan kilise ise doğru inanca sahip olma iddiasıyla Ortodoks olarak kendini tanımlamıştır.⁴¹

Balkan coğrafyası bu durumdayken Osmanlı, bölgeyi fethetmeye başlamıştır. Fetih hareketlerinde Osmanlılar, yerlilere zarar vermemiş ve iyi muamelelerde bulunmuştur. Derebeylere karşı Hristiyan köylülerin hakları korunarak derebeylerin nüfuzu ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Feodalitenin baskılarından kurtulmak isteyen halk Osmanlı ordusunun bölgeye girişinde zorluk çıkarmadığı gibi ittifak kurmuştur. Katolik Kilisesi'nin baskılarından kurtulmak isteyen Ortodoks Kilisesi de Türklerden yana bir tavır sergilemiştir. Böylece hem baskıdan hem de ağır vergilerden kurtularak dinî ve millî kimliklerini korumak istemişlerdir. Osmanlı'da ötekileştirme ve dışlama reddedilmiş, hoşgörüyle farklı inanç mensuplarının bir arada yaşaması istenmiştir.⁴² Osmanlı Devleti genel olarak Ortodoks mezhebine mensup milletlerle ilişkiler kurmuştur.

³⁹ Mehmet Katar, "Hristiyanlıkta Temel Akımlar", *Yaşayan Dünya Dinleri*, 1. Bs (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 102-105.

⁴⁰ Nizamettin Parlak, "İki Yarımada Yarı Kalmış Bir Serüven: İberya ve Balkan Yarımada ve İslam Varlığı", *Balkanlarda İslam: Miadı Dolmayan Umut*, ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı (Ankara: TİKA Yayınları, 2016), 2: 300-301.

⁴¹ Küçük v.dğr., *Dinler Tarihi*, 406.

⁴² Parlak, "İberya ve Balkan Yarımada ve İslam Varlığı", 2: 306-307.

Katolik mezhebine mensup milletler arasında ise Macarlar, Slovaklar, Hırvatlar, Bosnalılar, Voyvodinler ve Erdel halkı yer almaktadır. Arnavutluk, Bulgaristan ve Yunanistan gibi bölgelerde yaşayan Katolik gruplar vardır. Bu grupların bir kısmı XIX. yüzyılda Ortodoksluk mezhebinden ayrılmış ve Katolik mezhebine geçmiştir. Mezhep değişikliğine giden gruplar Ortodokslar tarafından millî ve dinî kimliklerine ihanet edenler olarak görülmüştür.⁴³

2.2.4. Müslümanlar

Sırp lider Stefan Duşan tarafından Selanik'in ele geçirilmesi üzerine Kantakuzinos, Osmanlılardan yardım istemiştir. Bu istek üzerine yardım eden Orhan Gazi, 20.000 kişilik bir orduyu Süleyman Paşa komutasında bölgeye göndermiştir. Ordu, Selanik'i geri almış ve Orhan Gazi'nin emriyle Bizans'a vermiştir. 1352'de Sırp ve Bulgar karışımı olan orduyu Osmanlıların yardımıyla yenilgiye uğratan Kantakuzinos, karşılığında Çimpe Kalesi'ni Osmanlılara vermiştir. Bu kale ileriki yıllarda Osmanlı'nın Balkan topraklarında genişlemesini sağlayan bir üs olarak kullanılmıştır. 1354'te Osmanlı, Gelibolu'ya yerleşerek Trakya bölgesine doğru fetih hareketlerinde bulunmuştur. 1357-1359 yılları arasında bu fetih hareketlerinde duraksama yaşanmışsa da bu süreçte Anadolu'dan bölgeye gelen Türkler iskân edilmiş ve böylece yerlilerle manevi bağların kurulması sağlanmıştır. Edirne'nin ele geçirilmesiyle birlikte 1365'te bu şehir başkent yapılmış ve fetih hareketlerine buradan yön verilmiştir.⁴⁴

Osmanlı Devleti'nin fetih hareketlerinin temelinde İslam hoşgörüsü yatmaktaydı. Müslüman ve gayrimüslim tüm tebaanın haklarını güvence altına alması, baskı ve zorlamadan uzak durması fetih hareketlerini hızlandıran bir unsur olmuştur.⁴⁵ Ancak Osmanlı'dan önce Moğol istilasından kaçarak bölgeye gelen ve yerli halkla manevi bağ kurup İslam'ı anlatıp yaymaya çalışan Sarı Saltuk ile beraberindekilerin faaliyetleri de halkın Türklere karşı çıkmamasına etki etmiştir.⁴⁶

⁴³ Karpat, "Balkanlar", 5: 27-28.

⁴⁴ Nimet Ayşe Bakırcılar, *XIX. Yüzyılda Balkanlarda Dinsel Yapı ve Bunun Ayrılıkçı Hareketlere Etkisi* (Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003), 13.

⁴⁵ Mustafa Ekincikli, *Türk Ortodoksları*, 1. Bs (Ankara: Siyasal Kitabevi Yayınları, 1998), 110-111.

⁴⁶ Ahmet Yaşar Ocak, *Sarı Saltuk- Popüler İslam'ın Balkanlar'daki Destanı Öncüsü*, 2. Bs (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011), 31-32.

Moğol istilasından kaçarak Avrupa topraklarına yönelen Türklerle birlikte bölgedeki Türk sayısında artış olmuş hatta tarihçi Ducas, Anadolu coğrafyasından daha fazla Türkün bölgede yaşadığını ifade etmiştir.⁴⁷

Bölgeye yerleşen Türkler, iskân faaliyetlerinin yanı sıra vakıf çalışmalarında da bulunmuştur. Tekke ve zaviyelerin kurulması da bölgenin hem Türkleşmesini hem de İslamlaşmasını hızlandırmıştır.⁴⁸ Tüm bunlara rağmen Osmanlı Devleti bu coğrafyayı İslamlaştırmak için zorlamamıştır. Böyle davranmadığına dair diğer din mensuplarının inançlarını yaşıyor olmaları kanıt olarak gösterilebilir.

İslam'ı kabul eden Arnavutlar ve Bosnalılar millî kimliklerini kaybetmemişlerdir. Arnavutların kendilerine ait bir kiliselerinin olmaması da İslam'a geçmesini kolaylaştırmıştır. Bu iki millet dışında Sırlardan İslam'ı kabul eden topluluklar vardı.⁴⁹

Balkanlar'daki Müslümanlar arasında ise Arnavutlar ve Rumenlerin büyük bir kısmı, Yugoslavlar, Bulgarlar, Sırlar, Yunanlılar, Makedonlar, Kosovalılar, Bosna-Hersekli ve Hırvatlar gibi milletler yer almaktadır.⁵⁰

3. Balkanların Tarihi

Balkan coğrafyasının ilk sakinleri İliryalılar ve Trakyalılar'dır. İliryalılar, genellikle Morava vadisinin batısıyla Adriyatik Denizi arasında kalan bölgede; Trakyalılar ise Ege Denizi'nden Tuna Nehri'nin kuzeyine kadar uzanan topraklarda yaşamışlardır. İliryalılar ve Trakyalılar, kabile örgütlenmesine dayalı bir yapılanmaya sahiptiler. Trakyalılar, M.Ö. V. yüzyılda bir devlet kurmayı başarmışlardır. Trakyalılar içerisindeki Daçyalılar kolu, Rumenlerin; İliryalılar ise günümüzde Arnavutların atası olarak kabul görmektedir. Balkanlar'da antik dönemde güçlü siyaset ve kültürel başarıları Yunan topraklarında rastlanmıştır. Avrupa'nın ilk büyük medeniyetini kuran Yunanlılar, o dönem kendilerini Helen; ülkelerini ise Hellas olarak adlandırmıştır.⁵¹

⁴⁷ Steven Runciman, *Konstantiniye Düştü*, trc. Derin Türkömer, 1. Bs (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1972), 31-32.

⁴⁸ Yavuz Ercan, "Devşirme Sorunu, Devşirmenin Anadolu ve Balkanlardaki Türkleşme ve İslamlaşmaya Etkisi", *Belleten* 50/198 (1986): 697-698.

⁴⁹ Bakırcılar, *XIX. Yüzyılda Balkanlarda Dinsel Yapı ve Bunun Ayrılıkçı Hareketlere Etkisi*, 20-23.

⁵⁰ Karpas, "Balkanlar", 5: 27-28.

⁵¹ Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, 1: 4.

Yunanistan'ın ileri medeniyeti M.Ö. 1200'lü yıllarda çökmüş ve çok sayıda Yunanlı, Anadolu'ya göç etmiştir. Daha sonrasında Yunan medeniyeti, şehir devletleri halinde (Attika, Mora, İyonya) gelişim göstermiştir. Bu şehir devletlerinden Atina, önemli deniz gücüne sahip imparatorluklar kurmayı başarmıştır. M.Ö. V. yüzyılda Atina ve Sparta devletleri, Pers saldırılarına karşı iş birliği yapmışlardır. Mora Savaşı'ndan sonra birtakım siyasi bölünmeler gerçekleşmiştir. O dönemler Yunan toplumunun temelinde kölelik yer alıyordu. Ancak özgür erkeklerin siyasi yönetime katılabilmesi için birtakım temsil kurumları oluşturmuşlardı. Böylece yönetimde başarılar elde etmişlerdi. Balkanlar'da Yunanlılar, kolonizasyon faaliyetleri ile bazı şehir devletleri kurmuşlardı. Bu şehir devletleri, farklı kültürel yapı sebebiyle iç çatışmaya girerek güçlerini tüketmişlerdi.⁵²

Makedonya Krallığı, Balkan coğrafyasının büyük bir çoğunluğuna hâkim olmayı başarmışken, M.Ö. III-II. yüzyıllarda Romalılar tarafından ele geçirilmiştir.⁵³ Sonraki süreçte Romalılar doğu-batı olmak üzere ikiye ayrılmış, bu ayrılık Balkan toprakları üzerinde de etkisini göstermiştir.

Türkler, Orta Asya'dan dünyanın çeşitli noktalarına doğru büyük kitleler halinde göç etmişlerdir. Hunlar, 374 yılından itibaren Balkan topraklarında görülmeye başlamışlardır.⁵⁴ İslamiyet'ten önce Türklerin göç ettikleri bölgeler arasında Anadolu toprakları da yer almaktadır. Osmanlı Devleti'nin temelleri Anadolu topraklarında atılmış, belli bir süre sonra Balkan topraklarına doğru genişlemeye başlamıştır. Türkler, bölgeyi Rumeli olarak adlandırmaktaydı.⁵⁵ Bu isim, burada yaşayan Rumlara istinaden verilmişti. Yani Rumların yaşadığı diyar anlamına gelmekteydi.

V-VI. yüzyılda Balkan coğrafyasına gelen Slavlar, bölgede hâkimiyetlerini kurmuşlardır. Bir Türk kavmi olan Avarlar da Bayan Kağan liderliğinde 562 tarihinden itibaren Balkanlar'da boy göstermiştir.⁵⁶ VII. Yüzyıla gelindiğinde bu kez de Türk

⁵² Recep Özman, "İlkçağ'da Yunanistan", *Balkanlar El Kitabı*, ed. Bilgehan A. Gökdağ - Osman Karatay, 3. Bs (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 1: 63-73.

⁵³ Engin Beksac, "Balkanlarda Tarih Öncesi ve Erken Uygarlıklar", *Balkanlar El Kitabı*, 3. Bs (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 1: 55-57.

⁵⁴ Ali Ahmetbeyoğlu, "Hun Akınları Çağında Balkanlar", *Balkanlar El Kitabı*, 3. Bs (Ankara: Akçağ, 2017), 1: 75.

⁵⁵ Halil İnalcık, "Rumeli", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35: 232.

⁵⁶ Akdes Nimet Kurat, "Avarlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 26/1 (2011): 84.

kökenli Bulgarlar, bölgenin hâkimiyetini ele geçirmeyi başarmıştır. Fakat Bulgarlar zamanla asimile olarak Slavlaşmış ve Hristiyanlığı kabul etmiştir. XI. ve XII. yüzyıllarda Kuman, Peçenek ve Uz Türklerinin, XIII. yüzyılda ise Moğol istilasından kaçarak gelen Sarı Saltuk ve beraberindeki Türkmen aşiretinin varlığından söz edilmektedir.⁵⁷ Anadolu'dan Balkanlar'a geçen Müslüman Türkler yani Osmanlılar, buraya geldiklerinde gayrimüslim Türklerle de karşılaşmıştır. Bu topluluklar, yaşadıkları yerlere Türkçe isimler verilmiştir.

Modern Balkan devletlerinin temeli XIV. yüzyılda atılmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan devletler, güçlü ve asil bir liderin etrafında toplanan ittifak grupları tarafından kurulmuştu. Ancak bu devletler, belli bir ulusal kimliğe ve ortak inanca sahip olmama gibi nedenlerle bölünmüşlerdi. Bu bölünmüşlük inanca da yansımış, bölgede yaşayan Hristiyan milletler Ortodoks ve Katolik olarak ikiye ayrılmıştır. Bulgar, Sırp, Rumen, Yunan ve Arnavutlar Ortodoks idi. Sloven, Hırvat ve Boşnaklar ise Katolik Kilisesi'ne bağlıydı. Bu kiliseler arasında da ayrışmalar mevcuttu. Bu ayrışmaların sebebi aynı mezhebe mensup olsalar da farklı dil konuşmuş olmalarıydı. Mesela; Ortodoks Kilisesi mensubu olan Slavlar, edebi metinlerinde ve ibadetlerinde Eski Slavca'yı kullanırken alfabeleri Kiril idi. Katolik Slavlar ise alfabe olarak Latinceyi kullanmıştır.⁵⁸

3.1. Osmanlıların Balkan Coğrafyasına Girişi

Osmanlı Devleti, 1299 yılında Söğüt'te kurulan bir beylik iken coğrafi konumunun avantajını da iyi kullanarak kısa süre zarfında güçlü devlet yapılanmasına kavuşmuştur. Osmanlı'nın Rumeli'ye geçişi ve bölgede faaliyetlerini sürdürüp bilahare İstanbul'u fethedişi, kuvvetli bir devlet haline gelmesinde önemli bir paya sahiptir. Osmanlı'nın Balkanlar'daki varlığı XIV. yüzyılda oluşmaya başlamıştır. 1352 yılında Tsympe (Çimpe) Kalesi'nin ele geçirilmesi, 1354'te Gelibolu'nun işgali ve beş yıl gibi bir sürede Trakya bölgesinin güneyinin alınması, alınan yerlerde iskân politikasını uygulamaları sayesinde bölgede güçlü bir hâkimiyet kurabilmişlerdir.⁵⁹ Osmanlı'nın uyguladığı iskân politikası,⁶⁰ daha önceki birçok Türk devletinin de takip ettiği bir uygulamadır.

⁵⁷ Karpat, "Balkanlar", 5: 28-29.

⁵⁸ Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, 1: 28-30.

⁵⁹ Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, 64. Bs (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 1: 49.

⁶⁰ İskân politikası; sürekli kalmak üzere bir grubu/topluluğu bir yere yerleştirmek, yurt edindirme uygulamasına denir. Bkz. Yunus Koç, "İskân", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), Ek-1: 649-650.

Osmanlılar da, topraklarına yeni kattığı bölgelerde hâkimiyetini kurmak ve sağlamlaştırmak amacıyla bu politikayı izlemiştir.

Osmanlı'nın batıya doğru ilerlemesi bazı çevreleri rahatsız etmiştir. Hatta Bizans yönetimindeki İstanbul halkı, bu sebeple İmparator Kantakuzinos'a karşı bir isyan girişiminde bulunmuştur.⁶¹ Bu arada Sırp İmparatoru'nun vefat etmesi ve Sırp devletinin çöküşe geçmesi, Osmanlı'nın bölgedeki hâkimiyet alanlarını genişletmesine yardımcı olmuştur. 1453'te İstanbul'un fethedilmesi ise Osmanlı'nın bölgede otoriter bir güç olmasını perçinlemiştir.

Osmanlı'nın bölgede hızla ilerlemesi ve hâkimiyetini uzun yıllar sürdürebilmesinin temelinde izlemiş olduğu siyasi ve ekonomik politikalar da etkili olmuştur. XIV-XVI. yüzyıllarda bölgeye yerleştirilen Türkmenler, zirai faaliyetlerle bölgeyi canlandırmış ve yaklaşık 200 yıl kadar sürecek olan Pax Ottomanica'nın (Osmanlı Barışı) yaşanmasına katkı sağlamıştır.⁶²

3.2. Osmanlı Döneminde Balkan Milletleri

Balkan halkları, Osmanlı'nın varlığından rahatsız değildi. Katolik Kilisesi'nin ve diğer liderlerin baskılarından kurtulup refah seviyelerinin artmış olmasından gayet memnundular. Osmanlı Devleti, hâkimiyetinin başladığı süreçten itibaren, Balkanlar'daki gayrimüslimler, refah seviyesi önceki yıllara göre daha yüksek dönemleri yaşamışlardı. Balkanlarda yaşayan halk, dinî ve millî kimliklerini özgürce yaşayabilmişlerdir. Günümüze baktığımızda da bu milletlerin dil, din ve millî değerlerini yaşatıyor olmaları Osmanlı Devleti'nde de sürdürülebildiğini ve yok edilmediğini göstermektedir.⁶³ Bu yüzden Osmanlı'nın, Balkan halklarının etnik kimliklerinden ötürü baskı uyguladığı ya da milli benliklerini ortadan kaldırma faaliyetlerinde bulundukları düşünülmemektedir.

Osmanlı Devleti'nin İstanbul'u fethettiği dönemde, toplumun çoğunluğunu Rum Ortodoks Hristiyanları oluşturmaktaydı. Osmanlı, Roma ve Bizans'a istinaden 'Rum' kavramını kullanmaktadır. Bu kavram tek bir milleti kapsamaz, geniş bir anlama sahiptir.

⁶¹ İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, 1: 51.

⁶² Karpat, "Balkanlar", 5: 29.

⁶³ Hatice Akın - Hatice Çetin, "Osmanlı Millet Sisteminin Balkanlar'da Etnik Kimliklerin Oluşmasındaki Rolü", *Balkanlarda İslam Medeniyeti* (Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2011), 57.

İçinde Grek, Sırp, Romen, Boşnak, Ulah ve Arnavut kökenli milletler yer almaktaydı.⁶⁴ Bundan dolayı bu milletlerin geneli Rum Milleti olarak adlandırılmıştır. Rum Ortodoks milletinin başında patrik bulunmaktaydı. İstanbul'un fethiyle birlikte Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoks mezhebine mensup kişiler Fener Rum Patrikhanesi'ne bağlıydı. Rum milleti, yalnızca Balkanlar da değil İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli topraklarında da kendine yaşam alanı bulmuştur.⁶⁵

Yahudiler ise tarih boyunca sürgün edilmiş bir toplumdur. Tarihte bazı devletlerin ve dini grupların zulmüne de uğramıştır. İstanbul'un fethiyle Yahudiler, Hristiyanların boyunduruğundan ve Bizans'ın zulmünden kurtulmuştu. Hatta Yahudi ve Hristiyan gruplar arasındaki ilişkiler o kadar kötüydü ki, Yahudiler, fetihle Türklerin yanında olacak şekilde bir tavır sergilemiştir. Avrupa'nın çeşitli devletleri tarafından kovulan Yahudilere, Osmanlı topraklarında yaşayabilme hakkı tanınmıştı. Bizans'ın uygulamış olduğu baskıcı ve ötekileştirme politikalarına maruz kalmamışlardır. Yahudiler, bu kolaylıklardan yararlanarak Osmanlı'nın çeşitli vilayetlerine yayılmışlardır. Bursa, Edirne, İstanbul ve Balkanlar'ın çeşitli yerlerinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Onların dini önderliğini ise Hahambaşları yapmaktaydı.⁶⁶

4. Milliyetçilik Akımı ve Balkanlar'a Etkisi

Fransız İhtilali (1789) ile birlikte milliyetçilik akımı ortaya çıkmış ve her millet kendi devletini kurma fikrini benimseyerek bu doğrultuda hareket etmeye başlamıştır. Bu akımdan en fazla zarar gören, içinde birden çok milleti barındıran imparatorluklar olmuştur. Osmanlı Devleti, geniş coğrafyalarda hâkimiyet kurmayı başardığından dolayı pek çok milleti içinde barındırmaktaydı. Dünyanın etkilenmiş olduğu bu akımdan Osmanlı Devleti'nin etkilenmemesi mümkün değildi. Batı'ya yakın olan topraklardaki azınlıklar arasında milliyetçilik anlayışı yaygınlık kazanmış ve kendi bağımsızlık mücadelelerini başlatmak için çeşitli girişimlerde bulunmuşlardı.⁶⁷

⁶⁴ Salâhi R. Sonyel, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2014), 27.

⁶⁵ Bakırcılar, *XIX. Yüzyılda Balkanlarda Dinsel Yapı ve Bunun Ayrılıkçı Hareketlere Etkisi*, 28-30.

⁶⁶ Sonyel, *Azınlıkların Rolü*, 55-60.

⁶⁷ Mehmet Kayıran, "Milliyetçilik Akımının Balkanlar'daki Gayrimüslim Unsurlar Üzerindeki Etkisi (1789-1875)", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi* 2/5 (2019): 78-80.

Sultan Abdülmecid dönemine gelindiğinde ise yaşanan bu olaylara birtakım tedbirler alınmak istenmiştir. Sultan Abdülmecid (ö. 1861), 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nı ilan ederek azınlıkların isteklerini karşılayabileceğini düşünmüştür.⁶⁸ Ancak padişahın göz ardı ettiği bir şey vardı. O da azınlıkların kendilerine geniş hakların verilmesi hatta mülk sahibi olmak değil sadece kendi bağımsızlığını sağlayabilmek amacıyla hareket ediyor olmalarıydı. Ayrıca Tanzimat Fermanı yalnızca gayrimüslimlere yönelik bir çalışma değildi. Osmanlı halkının can, mal, ırz güvenliğinin sağlanmasını da amaçlıyordu. Bunun yanı sıra iltizam sistemine dair şikâyetler de göz önünde bulundurularak bu uygulamanın kaldırılacağı sinyali verilmiş; vergilerin gelire göre toplanması ve askere alımlarla ilgili hususlar da göz önünde bulundurulmuştu.⁶⁹

Milliyetçilik akımından etkilenen halk, batılı devletler tarafından desteklendiğinden dolayı bağımsızlık mücadelelerinde ısrarcı bir tavır takınmıştır. Azınlıkların, isteklerinin yerine getirilmesi ve haklarının korunması bahane edilerek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak isteyen batılı devletler, baskı kurmaya çalışmışlardır. Padişah, batılı devletlerin isteklerini reddetmişse de o sırada patlak veren Kırım Savaşı Osmanlı Devleti'ni zora sokmuştur. Abdülmecid, Avrupalı devletlerin desteğini alabilmek için azınlık haklarının iyileştirilmesiyle ilgili düzenlemeleri kapsayan 1856 Islahat Fermanı'nı ilan etmek durumunda kalmıştır.⁷⁰ Tanzimat Fermanı padişahın isteğiyle ilan edilmişken; Islahat Fermanı batılı devletlerin yardımını alabilmek amacıyla baskılar sonucu ilan edilmiştir. Tanzimat, halkın geneline hitap ederken; ıslahat, gayrimüslimlere yönelik hakları kapsamaktadır.⁷¹ Bu durum Müslüman halk tarafından hoş karşılanmadığından dolayı tepki almıştır.

Islahat Fermanı gayrimüslimlere; can, mal, ırz güvenliğini sağlama, il genel meclislerine katılabilme, askeri ve mülki okullara gidebilme, kendi okullarını açabilme vb. haklar tanımıştır.⁷² Böylece gayrimüslimlere çeşitli haklar tanınarak mevcut isteklerinden vazgeçmeleri beklenmiştir. Ancak milliyetçilik akımının etkisi o kadar

⁶⁸ Halil İncalcık - Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, 8. Bs (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür, 2019), 66.

⁶⁹ Ali Akyıldız, "Tanzimat", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40: 2-3.

⁷⁰ Ufuk Gülsoy, "Islahat Fermanı", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 19: 185.

⁷¹ Gazi Erdem, "İlanından Yüz Elli Yıl Sonra Avrupa Birliği Müzakereleri Bağlamında Islahât Fermanı'na Yeniden Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (2010): 342.

⁷² İncalcık - Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde*, 692-696.

kuvvetliydi ki batılı devletlerin de azınlıkları bu konuda desteklemeleri sonucunda, hiçbir iyileştirme onları tatmin etmemiştir. Ayrıca Müslüman halk arasında gayrimüslimlere tanınan bu haklardan rahatsız olanlar da mevcuttur.

4.1. Emperyalist Ülkelerin Balkan Coğrafyası Üzerindeki Emelleri

Balkan yarımadası, Asya'nın Avrupa'ya açılan kapısı ve önemli bir geçidi konumunda olması sebebiyle stratejik açıdan önemli bir yere sahiptir. Balkanlar, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının sınır çizgisinde yer aldığından çeşitli istilalara maruz kalmıştır. Balkanlar tarihte hemen hemen her dönemde güneyden, kuzeyden, doğudan ve diğer arayönlerden gelen kavimlerin istilasına uğramıştır. XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren büyük devletlerin çatışmalarına sahne olmuştur. Balkanlar'da hâkimiyet kurabilen bir devletin, batıda Avrupa'yı, doğuda Rusya'yı tehdit edebilme gücüne erişebileceği düşünülmüştür. XIX. yüzyılda büyük devletlerin Balkanlar'a yönelik faaliyetlerinin temelinde bu coğrafyanın stratejik açıdan sahip olduğu önem yatmaktadır.⁷³

4.1.1. Rusya

Osmanlı Devleti batı ve kuzey yönlerinde topraklarını genişletirken batıya ve güneye doğru ilerleme çabasındaki Ruslarla karşılaşmıştır. Ortodoksluğun merkezi olarak kabul edilen İstanbul'un fethedilmesiyle Ruslar, Moskova'yı merkez ilan etmiştir. Böylece İstanbul'un dinî konumunu üstlenmek isteyen Ruslarla Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altındaki patriklik arasında rekabet yaşanmıştır. Bu rekabetin yanı sıra siyasî ve askerî alanlarda da Ruslarla Osmanlı Devleti karşı karşıya gelmiştir. Ruslar, kendilerini Roma'nın mirasçısı, Ortodoksluğun savunucusu olarak lanse ederek Osmanlı'yı hedef almıştır.⁷⁴

Küçük Kaynarca Antlaşması'yla (1774) Ruslar, Osmanlı idaresindeki Ortodoks cemaatinin koruyucusu ve haklarının savunucusu olarak görüp her fırsatta Osmanlı Devleti'ne bu konuda baskı kurmaya çalışmıştır. Küçük Kaynarca'yla birlikte Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoks Hristiyan tebaayı etkisi altına almaya çalışarak kıskırtmış ve isyan etmelerine neden olmuştur. Böylece Osmanlı Devleti'ni yalnızca dış

⁷³ Özey, "Balkanların Coğrafi Yapısı", 1: 44.

⁷⁴ Zafer Gölen - Abidin Temizer, ed., *Balkan Tarihi*, 1. Bs (Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2016), 2: 84-85.

politikada değil içeride de zora sokarak hedeflerine ulaşmak istemiştir. Hatta bu amaçla Çariçe II. Katerina ile Avusturya-Macaristan İmparatoru II. Josef arasında İstanbul Anlaşması (1789) imzalanmış ve Osmanlı'nın Avrupa topraklarından çıkarılması amaçlanmıştır. Çariçe, İstanbul'u yeniden ele geçirerek Ortodoksluğun merkezi haline getirmek ve bir Grek İmparatorluğu kurmak istemiştir. İstanbul'u ele geçirme isteği sadece dinî bir arzudan değil Akdeniz'e inme hayalinden kaynaklanmaktaydı. Fakat bu antlaşmanın kararları İngiltere'nin tepkisinden dolayı hayata geçirilmemiştir.⁷⁵ Bu esnada yaşanan Fransız İhtilali, Rusların hedeflerine ulaşabilmesi bir fırsat olmuştur.

Bükreş Antlaşması'yla (1812) Osmanlı Devleti, az da olsa toprak kaybına uğramıştır. Rusya'ya Besarabya bırakıldığı gibi Tuna'ya geçiş hakkı da verilmiştir. Yapılan antlaşmadan sonra Sırplar, iç işlerinde özerk olmuştur. Bu durum Balkanlar'da milliyetçilik akımının etkisini de göstermektedir. Bükreş Antlaşması'ndan sonra Rusya, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da bulunan topraklarında daha da etkili olmaya başlamıştır.⁷⁶

Ruslar, Osmanlı topraklarında iç karışıklığın daha da artmasını da istediğinden o dönem çıkan Yunan ayaklanmasını desteklemiştir. Yunan ayaklanmasının başarıyla sonuçlanması Rusya'nın amaçlarına bir adım daha yaklaşması demektir. Yunan Çarlığının kurulması, Balkan halklarının tek bir çatı altında toplanabilmesini sağlayacaktı. Bu da Rusların Panslavizm politikasıyla örtüşmekteydi.⁷⁷

Osmanlı- Rus ilişkileri, XIX. yüzyılda çıkan Mora isyanına Rusların destek vermesi ve 1828'de yaşanan Rus harbinden dolayı gerilmiştir. Yaşanan bu olayları fırsat bilen Sırplar, Bulgarlar, Yunanlar ve Rumenler gibi Ortodoks tebaa Osmanlı Devleti himayesinden çıkabilmek için birtakım girişimlerde bulunmuştur. Rusya, bu girişimlerde bulunan Ortodoks halkı desteklemiş ve azınlıkları kendi devletlerini kurabilmesi için kışkırtmaya devam etmiştir. Sonraki süreçte yaşanan Kırım Harbi'nde (1853-1856) yenilgiye uğrayan Ruslar, 1856 yılında Paris Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır.

⁷⁵ Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca Antlaşması", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 26: 524-527.

⁷⁶ Hikmet Çiçek, "XVIII.-XIX. Yüzyıllar Osmanlı-Rus Münasebetlerine Dair Önemli Bir Kaynak: 83/1 Numaralı ve 1113-1309/1701-1891 Tarihli Rusya Ahidname Defteri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 127/250 (2021): 50-51.

⁷⁷ Hasan Demiroğlu, *Rus Kaynaklarına Göre Rusya'nın Balkan Siyaseti: Ortodoks Birliği ve Panis Slavizm (1856-1878)* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2009), 69.

Ancak bu antlaşmaya rağmen Ruslar, Osmanlı toprakları üzerindeki emellerinden vazgeçmemiştir. Kırım Savaşı'yla birlikte Ruslar, Osmanlı'daki Ortodoks tebaası açısından itibar kaybetmiş ve eski etkinliğine kavuşabilmek için çeşitli çalışmalarda bulunmuştur. 1877-1878 yılında yaşanan Osmanlı-Rus harbi sonrasında Ruslar, Panslavizm anlayışına daha fazla ağırlık vererek hem Balkanlar'da hem de Akdeniz'de etkin güç olmak istemiştir.⁷⁸

4.1.2. İngiltere

İngilizler, Rusların Tuna'nın güneyine geçmesini engellemek istedikleri kadar Osmanlı'nın Rus etkisinde kalmasına da mani olmak istiyorlardı. Bu amaçla Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması gerektiğini savunmuş ve Osmanlı'yı desteklemiştir. Ancak İngilizler de diğer batılı devletler gibi Osmanlı hâkimiyetindeki Hristiyanların kötü şartlar altında yaşadığını düşünüyordu. Bu nedenle Hristiyan tebaanın Osmanlı Devleti'ne karşı isyan girişimlerinde bulunmasını isteyenler arasında yer almaktaydı. Bu isyanlarla birlikte İngiltere, Osmanlı'nın iç işlerine müdahale hakkı elde etmekteydi. Paris Barış Antlaşması'ndan (1856) sonra Hristiyan tebaanın haklarını korumak ve savunmak İngiltere'nin bir sorunu haline gelmişti.⁷⁹ Sonraki süreçte tıpkı Rusya gibi Hristiyan halkı bahane ederek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmış ve böylece o topraklar üzerindeki emellerini gerçekleştirmeye çalışmıştır.

4.2. XIX. Yüzyılda Balkanlar'da Çıkan İsyanlar

Balkan coğrafyasında milliyetçilik akımının etkisiyle başlayan ilk isyanlar Sırp tarafından gerçekleşmiştir. Sırp, XIX. yüzyılda Tuna Nehri'nin kuzey ve güney kesimlerinde yer alan iki devlet arasında yani Osmanlı ve Avusturya İmparatorlukları tarafında bölünmüş durumdaydı. Sırp, Şubat 1804'te Kara Yorgi önderliğinde isyana başlamıştır.⁸⁰ Sırp isyanı, yeniçerilerin hareketlerinden duydukları rahatsızlığı gösterebilmek için başlamışken; sonraki süreçte özerklik isteme hareketine dönüşmüş ve Belgrad'ı ele geçirip Müslümanları katlederek ilerlemeye devam etmiştir. 1806-1812 yıllarında yapılan Osmanlı-Rus savaşı sonunda imzalanan Bükreş Antlaşması'yla kısmi özerklik elde etmişse de 1813'te Osmanlı, Belgrad'ı yeniden ele geçirmiştir. Daha sonra

⁷⁸ Gölen - Temizer, *Balkan Tarihi*, 2: 88-90.

⁷⁹ Zafer Gölen, "Şark Meselesi Işığında Balkan Milliyetçiliği ve Büyük Güçlerin Balkan Politikaları", *Türk Yurdu Dergisi* 31/284 (2011): 91-101.

⁸⁰ Selim Aslantaş, "Sırp İsyanının Uluslararası Boyutu (1804-1813)", *Uluslararası İlişkiler* 6/21 (2009): 110.

Miloş Obrenović önderliğinde ikinci Sırp isyanı başlamış, 1826'da Osmanlı-Rus arasında imzalanan Akkirman Antlaşmasıyla imtiyazlar genişletilmiş; 17 Ekim 1830'da özerklik elde etmiştir. Ferman Miloş liderliğindeki Sırp, meclise sahip olma ve topraklarında muhafızlar hariç hiçbir Türk'ün yaşamasını istememe gibi şartlar koşturmuştur. Böylece bölgede kendilerini daha özgür ve güçlü hissetmek istemişlerdir. 93 Harbi sonrasında Sırp, bağımsızlığını elde etmiştir.⁸¹

Odessa'da 1814 yılında içinde önemli kişilerin de yer aldığı bir grup Rum tarafından Filiki Eteria adlı gizli bir örgüt kurularak Yunanistan'ın bağımsızlığı için birtakım planlar yapılmıştır. 1821 yılına gelindiğinde Memleketeyn olarak adlandırılan Eflak-Boğdan ve Mora gibi yerlerde isyan başlatmışlardır. Osmanlı Devleti, isyana karışan Rum Patrik Grigorios ve bazı din adamlarını idam cezasına çarptırmıştır. Mora'daki isyancılar Müslümanları katletmiş ve buna karşılık Sakız Adası'nda Rumlara, Osmanlı kuvvetleri tarafından misilleme yapılmıştır. Bu durum büyük bir etki yaratmış ve bazı Avrupa devletleri, St. Petersburg ve Londra protokolleriyle olaya müdahale etmişlerdir. Bu protokollere göre Osmanlı'ya bağlı bir Yunan beyliği kurulacak ve beylik içerisinde Müslümanlar ve Rumlar arasında çatışmanın önlenmesi için Müslümanlar bölgeden çıkarılacak, onlara ait mülkler Rumlar tarafından satın alınacaktır. Sonraki süreçte yani 1827-1829 yılları arasında yaşanan savaşları fırsat bilen Rumlar, harekete geçerek 1829'da bağımsızlığını ilan etmiş ve Osmanlı Devleti, bu bağımsızlığı 1830 yılında kabul etmek zorunda kalmıştır.⁸² Böylece Yunanistan Balkanlar'da bağımsızlığını ilan eden ilk devlet olmuş ve Balkan coğrafyasında güçlenmek için çeşitli faaliyetlerde bulunan devletlerden biri haline dönüşmüştür.

Bosna-Hersek'te ise 1849 yılında isyan hareketleri başlamıştır. Bu isyanların temelinde Tanzimat'ın ilanı yatmaktaydı. İlk çıkan isyanlarda Tanzimat'ın uygulanmasını istemeyen gruplar ön plana çıkarken sonraki süreçte reformların yeterince uygulanmadığını iddia eden gruplar tarafından isyan hareketleri büyümüştür. Yalnızca dâhili sebeplerden değil diğer devlet ve milletlerin bölgedeki hareketliliği kızıştırmasından dolayı isyanın boyutu uluslararası bir soruna dönüşmüştür. Çıkan

⁸¹ Mehmet Hacısalihoglu, "Sırbistan", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37: 123.

⁸² Mehmet Hacısalihoglu, "Yunanistan", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43: 588.

isyanlar, 1851 yılında bastırılmıştır. Tanzimat reformlarının yeterince uygulanmadığını savunan gruplar ileriki yıllarda da çeşitli isyan hareketlerinde bulunmuştur. Bu hareketlilik Bosna-Hersek'in 1878 yılında Osmanlı'dan ayrılmasına kadar devam etmiştir.⁸³

⁸³ Zafer Gölen, “1849-1851 Bosna Hersek İsyanı”, *Belleten* 66/247 (2002): 907-930.

İKİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE BALKANLAR

1. II. Abdülhamid ve Şehzadelik Dönemi

Sultan II. Abdülhamid, Abdülmecid ve Tîrimüjgan Kadınefendi'nin⁸⁴ çocuğu olarak 21 Eylül 1842 yılında dünyaya gelmiş ve henüz 11 yaşındayken annesini kaybettiğinden Pirüstü (Perestû) Kadınefendi, hiç çocuğu olmamasına rağmen Abdülhamid'e annelik yapması için görevlendirilmiştir.⁸⁵ Böylece Abdülhamid 1853-1854 yılından itibaren Pirüstü Kadınefendi'nin analığında büyümüştür. Abdülhamid, 19 yaşına geldiğinde babası Abdülmecid de 1861 yılında vefat etmiştir.⁸⁶ Şehzade olmasından dolayı eğitimine bir hayli önem verilmiş, çeşitli hocalardan dersler almıştır. Türkçe, Fransızca, Arapça, Farsça, Tarih, mûsiki ve diğer ilimlere dair dersleri özel hocalardan dinlemiştir.⁸⁷

Doğumundan yaklaşık üç yıl önce Tanzimat Fermanı ilan edilmiştir. Tanzimat dönemi sorunlarının yanı sıra o dönem Balkanlar ve Doğu Akdeniz'deki problemlerden dolayı 'Doğu Sorunları' denilen birtakım sıkıntıların yaşandığı bir süreçte dünyaya gelmiş ve sıkıntılara şahit olmuştur.⁸⁸ Bu durumun onun kendi padişahlığı döneminde olayların iç yüzünü daha iyi analiz edip idrak etmesinde ve çözüm üretmesinde etkili olduğu söylenebilir. Üvey annesiyle büyümüş ve babasının sevgisine mazhar olamamış bir çocukluk dönemi geçirmiştir.

Babası Abdülmecid'in vefatından sonra tahta amcası Abdülaziz geçmiştir. Bu esnada Abdülhamid, kardeşleri arasında sekizinci sırada yer alıp, iki erkek çocuktan biri olduğundan tahtta geçme ihtimali düşük ve sadece şehzade unvanına sahip biridir. Tahta geçmesi uzak olarak görüldüğünden veliaht şehzade muamelesi görmemiştir. Amcası Abdülaziz'in yurtdışı seyahatlerine katılarak çeşitli ülkeleri (Mısır ve Avrupa Devletleri) gezme fırsatı da bulmuştur.⁸⁹ Şehzade Abdülhamid, bu sayede Osmanlı toprakları

⁸⁴ Padişahın hanımlarına verilen isim. Ayrıca bkz. Ali Akyıldız, "Kadınefendi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24: 94.

⁸⁵ Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1: 216-217.

⁸⁶ Vahdettin Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, 6. Bs (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017), 16.

⁸⁷ Küçük, "Abdülhamid II", 1: 217.

⁸⁸ François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, trc. Ali Berktaş, 5. Bs (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 23-24.

⁸⁹ Küçük, "Abdülhamid II", 1: 217.

dışındaki hayatı tanımış, gittiği ülkeler hakkında fikir edinmiş ve amcasıyla olan seyahati sayesinde diplomatik ilişkileri öğrenme fırsatı yakalamıştır.

2. II. Abdülhamid'in Tahta Çıkış Süreci ve Meşrutiyetin İlanı

Tahta geçmesine uzak bakılan Abdülhamid, yaşanan olaylar zinciriyle tahta geçen biri haline dönüşmüştür. Onun tahta çıkmasına sebep olan olaylara bakacak olursak; 1875'te Hersek'te Hristiyan köylüler isyan etmiş ve bu isyan Bosna'ya da sıçramıştır. O dönem İslam'ı seçmiş olan Slavlar büyük toprak sahipleriydi; Bosna-Hersekli Hristiyan köylüler, onların sert tutumundan ve uyguladıkları baskılardan kurtulabilmenin yolunu isyan ederek bulmuşlardır. Ancak basit bir isyan, çıkarlarını gerçekleştirmek isteyen devletler tarafından kullanılmaya başlanarak büyümüştür. Yaşanan sosyal ve dinî ayrımlar kullanılarak Panslavizm⁹⁰ düşüncesini yaymak isteyen Sırplar; Avusturya ve Rusya'nın desteğini almaktaydılar. Bosna- Hersek daha önceki yıllarda da (1861-1862) isyan etmiş ve bu isyanlar bastırılmış; ancak 1870'ten itibaren yaşanan zorluklar, Balkan topraklarına ağır vergiler olarak geri döndüğünden dolayı duydukları rahatsızlığı ifade etmek isteyen Hristiyan köylüler isyan etmiştir.⁹¹ Bu isyanlar, çeşitli devletler tarafından desteklendiğinden Balkanlar'a yayılmıştır. Padişah, sadece kendi döneminde meydana gelen problemlerle değil kendinden önceki dönemlerde yaşanan ekonomik ve siyasi sorunlarla da başa çıkmaya çalışmıştır.

Balkanlar'da ve özellikle Bosna-Hersek'te isyanların başlamasındaki en temel sebep, Osmanlı toprakları arasında uç bölgede yer almalarından dolayı Avrupalı devletlere komşu olmaları ve onlarla etkileşim içerisinde, onların bölücü faaliyetlerinden etkilenmeleri gösterilebilir. Bölgeden ağır vergiler toplanması halkı rahatsız etmiş, bu rahatsızlığı fırsat bilen devletler ise kışkırtma faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti, borçlarını ödeyebilmek için ya ağır vergiler almış ya da borç alıp diğer borçlarını kapatmaya çalışmıştır. Devletin 1875 yılındaki borcu 14 milyon lirayken; 1875-1876 yılında giderler 32 milyon lira olarak gözükmekte olduğundan iflasın eşiğine gelinmiştir.⁹² Sonraki süreçte bu borçların toplanabilmesi için Düyûn-u Umumiye adında bir idare kurulacaktır.

⁹⁰ Slav ırkının tek bir çatı altında toplanması hareketine verilen genel addır. Bkz. Ayşegül Ketenci, "Panslavizm ve Başarısızlık Sebepleri", *Akademia Sosyala Bilimler Dergisi*, 2018, 348.

⁹¹ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 56.

⁹² Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 57.

Mayıs 1876'da Abdülaziz vefat etmiş ve yerine V. Murad, veliaht şehzade olarak tahta geçmiştir.⁹³ Ancak psikolojik rahatsızlıkları tahtta kalmayı sürdürmesine engel olmuştur. Sonrasında meşruti bir yönetim isteyenler bu konuda Abdülhamid ile görüşmeler yapmış ve onun tahta çıkmasını istemişlerdir.⁹⁴ II. Abdülhamid, tahta çıktığında hem Balkanlar hem de devletin diğer topraklarında çeşitli isyanlar mevcuttu. Yalnızca isyanlarla uğraşmak zorunda kalmamış, bir de amcası Abdülaziz'in ölümüyle ilgili intihar veya cinayet olayının aydınlığa kavuşmasını sağlamaya çalışmıştır.⁹⁵ Yani sadece saray dışı olaylar değil saray içinde yaşanan olaylar da yapması gereken işleri zorlaştırmıştır.

3. II. Abdülhamid Dönemi Balkanlardaki Siyasi Gelişmeler

Bu dönemde Ruslar, sınırlarını genişletebilmek ve sıcak denizlere inebilme fırsatını yakalayabilmek için çeşitli politikalar izlemiştir. Bunlardan biri de Panslavizm'dir. Panslavizm, Slav ırklarının tek bir çatı altında toplanmasını amaçlayan bir akımdır. Ruslar, Balkanlar'da etkisini gösteren milliyetçilik akımını fırsat bilerek Panslavizm anlayışını burada da uygulamaya çalışmıştır. 1875 yılının Haziran ayında Bosna-Hersek'te ve 1876 yılı Ağustos ayında Bulgaristan'da, Panslavizm anlayışıyla hareket ederek burada isyanların çıkmasına neden olmuştur. Osmanlı yönetiminin isyanı bastırma çabalarını etkisiz hale getirebilmek için İstanbul'daki Türk düşmanı ve Slav dostu Büyükelçi Rus General İgnatiev aracılığıyla faaliyetlerinin şiddetini arttırmıştır.⁹⁶ Bu şekilde Osmanlı'nın Balkanlar'daki isyanlara müdahale etmesinde birtakım aksaklıkların meydana gelmesine sebep olmuştur.

Rusların yayılımcı politikalar izlemesi Türkler için tehlikeli bir hal almıştı. Osmanlı Devleti, Rusların İstanbul'u ve boğazları kontrol altına almasından endişe etmiş, 1876 yılının Mayıs ayında Yahudi asıllı İngiltere Başbakanı Benjamin Disraeli'nin (Lord Beaconsfield), İngiliz filosuna, Besika körfezine gitme emrini vermesinden dolayı İngiltere'nin kendilerinin yanında olduğuna dair inancı Ruslara daha sert bir tutum sergileme cesaretini vermişti. Disraeli, bunu Osmanlı'nın lehine bir sonuç elde etmek amacıyla değil, Osmanlı topraklarının paylaşımı ve kendi çıkarları doğrultusunda

⁹³ Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, 18-19.

⁹⁴ Küçük, "Abdülhamid II", 1: 217.

⁹⁵ Cevdet Küçük, "Abdülaziz", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1: 184.

⁹⁶ Sonyel, *Azınlıkların Rolü*, 276.

Balkanlar’da bazı sonuçlar alabilmek için Rusları köşeye sıkıştırmak amacıyla kabul etmişti. Bunun için Disraeli, 9-10 Haziran arasında Rusya’ya, Bosna-Hersek’e özerklik verilmesi isteğini bildirmiş ve bu konuda bir anlaşma yapılmasını gizlice önermişti. İngiltere ve Rusya ortak bir paydada buluşarak Osmanlı Devleti’ni bölmek ve o topraklardaki emellerini gerçekleştirmek niyetindeydiler. Ancak bu sırada Osmanlı Devleti’nde taht değişikliği gerçekleşmiştir. Abdülaziz’in ölümü üzerine V. Murad tahta getirilmişse de yeni padişahın psikolojik rahatsızlığından dolayı tahttaki ömrü uzun olmamış yerine II. Abdülhamid getirilmiştir. Rusya, Osmanlı’nın taht değişikliklerini fırsat bilmiş ve Hristiyanları kışkırtarak ayaklanmalar çıkarmış, böylelikle Osmanlı Devleti üzerinde baskı kurmaya çalışmıştır. Rusya, Osmanlı Devleti’ni bölmek, Balkanlar ve Orta Doğu’da küçük devletçikler kurarak kendi hedeflerini gerçekleştirmeyi amaçlarken; İngiltere ile Fransa Osmanlı’nın parçalanacağına emin olsalar da bunun Rusya tarafından gerçekleştirilmesini istemiyorlardı.⁹⁷ Özellikle de İngiltere, Rusya’nın sıcak denizlere inmesine sıcak bakmıyordu. Çünkü Rusya’nın sıcak denizlere inmesi, İngiltere’nin bölgedeki diğer devletler üzerindeki otoritesini olumsuz yönde etkileyecekti.

Tahta geçiş sürecinden itibaren II. Abdülhamid’e yoğun baskılar yapılmış ve padişah bu baskılar sonucunda 23 Aralık 1876’da I. Meşrutiyet’i ilan etmiştir. Anayasalı ve meclisli bu saltanat süreci 13 Şubat 1878 yılına kadar devam etmişti.⁹⁸

İngiltere ve Rusya, Osmanlı topraklarında yaşayan azınlıkların haklarını savunmayı bahane ederek her fırsatta devletin iç işlerine müdahale etmeye çalışmıştır. Bu iki devlet dışında diğer Avrupalı devletler de her fırsatı değerlendirerek Osmanlı’yı bölmek ve toprak kazanmak için faaliyetlerde bulunmuştur. Osmanlı, bu devletlerin kendi iç işlerine karışmalarını engellemek için çözüm yolları aramaya çalışmıştır. Bu çözüm önerilerinden biri de yalnızca Balkanlar’daki karışıklıklara son vermek değil, aynı zamanda Osmanlı toprak bütünlüğünü korumak ve Avrupalı devletlerin iç işlerine karışmalarına engel olabilmesi için kapsayıcı bir anayasanın hazırlanması ve kabul edilmesi yönünde olmuştur. Yapılan teklif diğer önerilerden daha ağır bastığından bu yönde çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Yalnızca bir anayasanın kabulü değil bunun yanında Müslim ve

⁹⁷ Sonyel, *Azınlıkların Rolü*, 275-278.

⁹⁸ M. Şükrü Hanioglu, “Meşrutiyet”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 29: 388.

gayrimüslim halktan seçilmiş ve onları temsil eden bir meclisin kurulması da teklif edilmiştir.⁹⁹

Nihayet anayasanın hazırlanması için bir komisyon kurulur. 6'sı Hristiyan toplamda 28 üyeden oluşan ve Mithat Paşa başkanlığında toplanan komisyon, diğer devletlerin anayasalarını ve pek çok eseri incelemiştir. Bu anayasa ile Müslim ve gayrimüslim tebaanın eşit haklara sahip olma düşüncesi bazı çevrelerce kabul edilemez görülmüş ve itiraz edilmiştir. İtirazlarını, camilerde vaazlarıyla ortaya koymaya çalışanlar hükümet tarafından bastırılır ve bu tarz faaliyetlerde bulunanların cezalandırılması istense de padişah, aralarında ulemadan olanların yer almasından dolayı sürgün edilmelerine sıcak bakmaz. Fakat Mithat Paşa ve beraberindekiler anayasa hazırlığındayken böyle bir konuda taviz verilmemesi gerektiğine vurgu yaparlar. Anayasa ile ilgili bir tasarı hazırlanır ve hazırlanan tasarı padişaha sunulur. Padişah ve bazı paşalar (Cevdet, Sadrazam Mehmet Rüştü, Mahmud Celaleddin) tasarıdan memnuniyetsizliğini ifade ederek tasarının incelenmesi için heyet-i vükelaya sunulmasını ister. Ancak bu çalışmaların yapıldığı süreç, fazlaca karışıklığın yaşandığı bir döneme denk gelmiştir. Yeniden düzenlenen tasarı padişaha tekrardan sunulur. Ancak Abdülhamid, devlet için tehlike arz eden kişileri sürgün etme yetkisinin yalnızca kendisine ait olduğunu belirten bir madde eklemek ister ve bu isteği kabul edilir.¹⁰⁰ Aslında tasarıyı hazırlayanlar bu sürecin bir an önce sona ermesini istediklerinden dolayı kabul etmek zorunda kalırlar.

23 Aralık 1876'da Mithat Paşa, Ermeni danışmanı Krikor Odian, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi Genç Osmanlılara mensup kişilerin yardımıyla hazırlanmış olan anayasayı, II. Abdülhamid'i ikna etmeye çalışarak kabul etmesi için zorlamıştır. Abdülhamid, böylece Kanûnî Esâsî olarak bilinen anayasayı kabul etmiştir. Kabul edilen bu yasaya göre, Osmanlı'nın tüm halkı yasa açısından eşit; aynı haklara ve din ayrımı gözetilmeksizin ülkeye karşı aynı görev ve sorumluluklara sahiptirler. Devletin resmî dinî İslam olmasına rağmen diğer tüm dinleri de koruyacak, bazı kuruluşlara verilen dinî ayrıcalıklar devam edecek, Osmanlılar, kendi uygunluk, değer ve kabiliyetlerine göre kamuda yer alabilecektir. Basın, yasanın belirlediği sınırlar çerçevesinde özgür olacak; mala el koyma, zorunlu çalıştırma ve vergilerin yasaklanması gibi maddeleri

⁹⁹ Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*, 7. Bs (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 4: 208-211.

¹⁰⁰ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 81-82.

içermektedir.¹⁰¹ Aslında yapılan bu çalışmalar, Osmanlı'daki uygulamalara çok da aykırı değildi. Gayrimüslim tebaa kendi inançlarının gereğini özgürce yaşayabilme hakkına sahipti. Ancak bunlar yasa çerçevesinde belirlenip yazıya dökülmemiştir.

Anayasaya göre padişah yönetim gücüne sahipken, bakanlar da ona karşı sorumluydular. Yürütme yetkisini elinde bulunduran padişaha, seçimle gelen Meclis-i Meb'ûsan ve atama yoluyla gelen Meclis-i A'yân adlı iki meclis eşlik etmekteydi. Anayasanın ilan edilmesinden sonra genel seçimle 230 milletvekili seçilmişti. Meclis-i Meb'ûsan için seçilen milletvekillerinin 80'i Müslüman 50'si gayrimüslimdi.¹⁰² A'yân Meclisi'nde yer alacak olan kişileri padişah belirlemiş ve bunu yaparken de kırk yaşını dolduran devlete büyük hizmetlerde bulunmuş güvenilir kişilerden seçmeye özen göstermiştir. Bunlar arasında haham, patrik, elçi, asker gibi görevlerde yer alan kişiler de yer almıştır.¹⁰³

Balkan vilayetlerinden seçilenlerin 22'si Müslüman, 22'si gayrimüslim; Anadolu'daki yerleşim yeri olan 11 vilayetten 21'i Müslüman, 12'si gayrimüslim; Afrika ve Anadolu dışındaki diğer vilayetlerden 17'si Müslüman, 5'i gayrimüslim, Akdeniz'deki vilayetlerden 2'si Müslüman, 4'ü gayrimüslim, İstanbul'dan ise 5 Müslüman ve 5 gayrimüslim milletvekilinden oluşmaktaydı. 19 Mart 1877'de Dolmabahçe sarayında padişahın katılımıyla Meclis, törenle açılmış ve ilk oturumunu 20 Mart'tan 28 Haziran'a kadar olan süreçte; ikinci oturumunu ise 13 Aralık 1877'den 16 Şubat 1878'e kadar olan süreçte yapmıştır. Osmanlı parlamentosu oturumlarına başladıktan sonra, Rumların İstanbul milletvekili Vasilaki Efendi, Sait Paşa tarafından okunan meclis açılış konuşmasında, mecliste Rumca konuşulup konuşulmayacağına dair bir beyanda bulunmayışının sebebini sormuş, Fatih Sultan Mehmed'in Rumlara bu hakkı verdiğini ve devam etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Meclis başkanı Ahmet Vefik Paşa, orada bulunanların Türkçe'den başka bir dil bilmediğini ifade etmiştir. Buradan da anlaşılabileceği üzere meclisin ilk oturumunda azınlıklar, kendi çıkarlarını düşünmüştür. Osmanlı topraklarında yaşanan pek çok hadise ve karışıklıktan dolayı II. Abdülhamid anayasayı askıya almış ve Osmanlı Meclisi, 14 Şubat 1878'de dağılmış ve meclis yaklaşık 30 yıl

¹⁰¹ Sonyel, *Azınlıkların Rolü*, 286.

¹⁰² Ali Akyıldız, "Meclis-i Meb'ûsan", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28: 245.

¹⁰³ Ali Akyıldız, "Meclis-i A'yân", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28: 243.

kapalı kalmıştır. Anayasa tamamen yürürlükten kaldırılmamıştır. Padişah istediğinde meclisi yeniden göreve çağırabilme hakkına sahipti.¹⁰⁴ II. Abdülhamid, dağılmakta olan devleti kurtarmak, otoritesini sağlamlaştırmak ve dizginleri eline almak istediği için böyle bir yola başvurmuştur.

4. Osmanlı- Rus Savaşı'na Doğru (Doksanüç Harbi)

4.1. Sırbistan ve Bulgaristan İsyanı

30 Haziran 1876'da Sırbistan, ordusundaki Rus subay ve komutanların etkisinde kalarak Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açmış; Rusya da bu savaşta başarı elde edebilmeleri için gönüllü askeri bir güç göndermiştir. Bu sırada Rus Çar'ı II. Aleksander'la Avusturya imparatoru, Osmanlı Devleti'nin bölüşülmesini görüşmüşlerse de Sırbistan'ın yenilgiye uğratılması planlarını geçersiz kılmıştır. Bu olaylar yaşanmadan önce, 1876 yılının Nisan ayında Bulgaristan komitecileri isyan başlatmış ve bu isyan Osmanlı yönetimi tarafından sert biçimde bastırılmış; bunun üzerine komitecilerin Müslüman halka yönelik barbarlıklarına değinilmeden Bâbîâli, o bölgede 'canavarlıklar' yapmakla suçlanmıştı. 6 Eylül 1876'da İngiltere'nin Liberal Parti lideri ve katı Türk/Müslüman düşmanı olan William Ewart Gladstone, bir broşür yayımlayarak Bulgaristan'da yaşanan bu canavarlıklara! ve Doğu Sorunu'na dikkat çekmek istemiş ve Türklerin bölgeden temizlenmesi talebinde bulunmuştu. İngiltere'nin Yahudi asıllı Başbakanı Benjamin Disraeli de (Lord Beaconsfield) Bulgaristan'a yardım amaçlı Avrupa ülkelerini çağırması; ancak yine komitecilerin Türk/Müslüman halka yapmış olduğu kırımdan söz edilmemiştir.¹⁰⁵ Böylelikle İngiltere, Bulgaristan'ı yapmış oldukları zulümlerinden aklamak ve onların yanında yer alabilecek büyük bir gücün toplanmasını sağlamak istiyordu.

4.2. Tersane Konferansı ve Alınan Kararlar

Disraeli, yenilgiye uğratılmış olan Sırplarla ateşkes yapılması için Babıâli'ye baskı yapmış ve İstanbul'da bu konuyla ilgili 12 Aralık 1876 ile 20 Ocak 1877 arasında "Tersane Konferansı'nın" yapılmasını sağlamıştı.¹⁰⁶ Disraeli'nin konferans isteğinde bulunmasının asıl sebebi, Rusya'nın bölgede tek başına faaliyet yürütmesinin önüne

¹⁰⁴ Sonyel, *Azınlıkların Rolü*, 287-288.

¹⁰⁵ Sonyel, *Azınlıkların Rolü*, 277-278.

¹⁰⁶ H. Bayram Soy, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan NATO Üyeliliğine: Boğazlar Sorunu ve Türkiye'nin Batı ile 'İttifakı'", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 12/45 (2015): 186.

geçilmesi ve İngiltere'nin çıkarlarının korunmasıydı. Konferansta Sırbistan, Bosna-Hersek, Karadağ ve Bulgaristan sorunlarına dair birtakım kararlar alındı. Alınan kararlar şu şekildeydi;

- 1- Sırbistan'ın savaştan önceki durumunun korunması,
- 2- Karadağ'a Hersek ve Arnavutluk'tan toprak verilmesi,
- 3- Bosna-Hersek ve Arnavutluk'a beşer yıllık süreyle atanacak Hristiyan valiler ve hâkimler için devletlerden onay alınması,
- 4- Valilere eşlik etmesi için vilayet meclislerinin kurulması
- 5- Güvenliği sağlamak amacıyla karma milis kuvvetlerin teşkili,
- 6- Türkçe'nin yanı sıra yerel dillerin resmileşmesi,
- 7- Vergilerin bir kısmının hazineye aktarılması, diğer kalan kısmının ise bölge halkının ihtiyaçları için kullanılması vb. gibi ağır maddeler içermektedir.¹⁰⁷

Osmanlı yönetimi bu konferansta en çok üçüncü maddeye itiraz etmiş ve bu şartları kabul etmesinin mümkün olmadığını söylemiştir. Konferansta Osmanlı temsilcileri, tekliflerin hafifletilmesi için büyük çaba sarf etmiştir. Buna karşılık; diğer devlet temsilcileri tehditkâr bir tavırla konferansın 18 Ocak'ta sona ereceğini ve ülkelerine geri döneceklerini söylemeleri üzerine 20 Ocak'a kadar konunun düşünülmesi istenmişse de sonraki süreçte yine kabul edilebilir bir durum olmadığından savaş göze alınarak devletin itibarı düşünülmüştür.¹⁰⁸ Eski Sırbistan ve Novi Bazar'ın ilhak edilmesiyle Sırbistan da Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır.¹⁰⁹ Bu durumda Osmanlı Devleti, kendi itibarını zedelememek için her ne kadar güç durumda olsa da savaşı göze alarak maddeleri reddetmeyi tercih etmiş ve temsilciler anlaşmaya varılmadan ülkelere geri gönderilmiştir. 20 Ocak'a kadar olan düşünme sürecinde gayrimüslimlerin de içinde yer aldığı bir heyetle görüşülerek reddetme kararı alınmıştır.

İstanbul (Tersane) konferansı başarısızlıkla sona erdikten sonra, Panslavizm politikasıyla hareket eden Ruslar, hız kesmeden Balkanlar'daki faaliyetlerini sürdürmeye ve görünüşte Hristiyan halkın haklarını savunmaya devam etmiştir. Daha öncesinde

¹⁰⁷ İsmail Hamdi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972), 4: 291-292.

¹⁰⁸ Mithat Aydın, "İstanbul Konferansı", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), Ek-1: 672.

¹⁰⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.), No.1242, Gömlek No.4.

yaşanan hadiseleri vahşet, canavarlık olarak nitelendirmiş ve böylece Osmanlı'yı Balkanlar konusunda yalnız, müttefiksiz bırakmaya çalışmıştır.

5. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (Doksanüç Harbi)

24 Nisan 1877'de Ruslar, Osmanlı Devleti'ne Tuna ve Doğu Anadolu olmak üzere iki cephede savaş açmıştır. Bu savaş 93 Harbi olarak da bilinmektedir. II. Abdülhamid, devletin o dönemki vaziyetinden dolayı savaşa yanaşmamışsa da Mithat Paşa ve taraftarları devleti savaşa sürüklemiştir. 9 ay süren (31 Ocak 1878 Edirne ateşkesine kadar) bu savaşın Rumeli cephesinde Serdârîkrem Çırpanlı Abdülkerim Nadir Paşa komutanlığındaki ordu, Tuna'nın sol kıyısı ile Balkan dağları olmak üzere iki müdafaa hattında mücadele etmiştir.¹¹⁰ Takriben 180.000 kişiden oluşan Osmanlı kuvvetleri; Şumnu, Varna, Rusçuk, Silistre, Totrakan, Zıştovi ve Vidin'de toplanılmış, her ihtimale karşı Çanakkale Boğazı çevresi güçlendirilmiş; Rus ordusu ise Grandük Nikola komutasında yaklaşık 160.000 kişiden oluşup Romanya'da toplanmıştı.¹¹¹

Savaşta takriben 400.000 Türk kıırma tabi tutulmuş; Rus askerlerinin gazabından kaçan bir milyona yakın Müslüman, Trakya, İstanbul ve Batı Anadolu'ya yönelmiş ve bu bölgelere sığınarak hayatta kalmaya çalışmışlardı. Osman Paşa'nın Temmuz-Aralık 1877'de Plevne'yi kahramanca savunuşu, İngiltere halkında Türklere karşı sempati uyandırmış ve Başbakan Disraeli (Beaconsfield), Kraliçe Victoria'nın da onayıyla, Ruslara karşı etkin direniş politikasını desteklediğini göstermek amacıyla 30 Haziran'da İngiltere'nin Akdeniz filosunun Besika körfezine gitmesini emretmişti.¹¹² İngiltere'nin böyle bir tavır sergilemesi, halkının duyduğu sempati ya da baskısından kaynaklı değil, yalnızca giderek güçlenen Rusların ilerlemesini ve İngiltere çıkarlarını zedelemesinin önüne geçme isteğinden kaynaklanıyordu. Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak gibi bir gayeleri olmadığı aksine kendilerine düşecek payın büyük ve çıkarlarına uygun olmasını istemeleri böyle bir politika izlemelerini gerektiriyordu. Osmanlı Devleti'nin bu bölgede Ruslara yenilmesi, Rusların sıcak denizlere inme politikasının önündeki engeli kaldırabilecek nitelikteydi ve İngiltere de bunun gerçekleşmemesi için tepkisini göstermişti.

¹¹⁰ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 4: 302; Mahir Aydın, "Doksanüç Harbi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9: 498.

¹¹¹ Aydın, "Doksanüç Harbi", 9: 498.

¹¹² Sonyel, *Azınlıkların Rolü*, 279.

Avusturya, 15 Ocak 1877’de Rusya ile Peşte Antlaşması’nı imzalamış, büyük bir Slav devleti kurulmaması şartıyla Rusları Balkanlar’daki siyasetinde serbest bırakmayı ancak karşılığında Bosna ve Hersek’i almak istediğini belirtmiştir.¹¹³ Osmanlı hâkimiyetindeki Romanya Prenslığı, yaşanan bu olaylar sırasında tarafsız kalırlarsa kendilerine bağımsızlık verilmesini şart koşmuş ancak Bâbüâli bunu reddetmiştir. Bunu fırsat bilen Ruslar, Romanya ile gizli bir anlaşma yapmış ve bu anlaşmaya göre Rus ordusu Romanya topraklarını, demiryollarını kullanabilecek, ayrıca Eflak’ta bulunan 50.000 kişilik Rumen ordusu tarafsız kalacak böylece prensliğin bağımsızlığında yardım edilecekti. Ancak Plevne’de üst üste alınan yenilgilerden dolayı hem Rus ordusundan ek kuvvetler hem de Romanya’nın ordusunun kendisine yardım etme talebinde bulunulmuştur. Rus Çarı II. Alexander, Romanya Prensi Carol’dan yardım istemiş ve ne şekilde olursa olsun ordusunu göndermesi gerektiğini, içinde bulundukları vaziyette Hristiyanlık davasının zarara uğratıldığını ifade ederek acil yardım talebinde bulunmuştur.¹¹⁴ Bunun sonucunda 9 Mayıs 1877’de Romanya Prenslığı bağımsızlığını ilân etmiş, 93 Harbine katılmış ve özellikle Plevne’de Osmanlı Devleti’nin yenilgisine neden olacak katkılarda bulunmuş ve bağımsızlığının Berlin Kongresi’nde (1878) tanınmasını sağlamıştır.¹¹⁵ Böylece bölgede yaşanan karışıklıklardan yararlanarak bağımsızlığını ilan etmiş ve bağımsızlığının tanınmasını sağlamıştır.

Doksanüç harbi başladığında Osman Paşa, emir üzerine Vidin’den 25.000 kişilik ordusuyla 7 Temmuz 1877 tarihinde Plevne’ye ulaşmış, Rusların Alman asıllı General Schilder komutasında başlattıkları saldırılara karşı koymuş ve tarihe I. Plevne Muharebesi olarak geçen bu çatışmada Ruslara Rumeli cephesinde ilk darbeyi vurmuştur. Bu darbe üzerine Ruslar takviye alarak Plevne üzerine 18 Temmuz’da ikinci defa taarruzda bulunmuşlarsa da yirmi altı saat süren bu çatışmada Ruslar bir kez daha hezimete uğratılmış; Rumenlerin de savaşa katılmasıyla Ruslar, 7-11 Eylül tarihlerinde yaşanan III. Plevne Muharebesi’nde de başarı elde edememiştir. Ruslar, 13 Eylül’de Plevne’yi kuşatmış, uzun süren kuşatmada Osmanlı ordusunda mühimmat ve yiyecek sıkıntısı başlamış; Osman Paşa, 10 Aralık’ta 40.000 kişilik ordusunu ikiye ayırarak Vidin’e

¹¹³ Ali İhsan Gencer, “Ayastefanos Antlaşması”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 4: 225.

¹¹⁴ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 4: 302-304.

¹¹⁵ Mihai Maxim, “Romanya”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35: 170.

geçmeye çalıştığı esnada Rus-Rumen topçularının ateş açması sonucu yaralanmış ve askerlerinin yapılabilecek daha fazla bir şeyin olmadığını belirtmeleri üzerine teslim olmuştur.¹¹⁶ Bundan dolayı ordu içerisindeki çatlaklar gün yüzüne çıkarak derinleşmiştir. Bu durumdan faydalanmak isteyen diğer devletler de Osmanlı'ya karşı yeniden silahlanmaya başlamıştır. Bunlar arasında Sırlar Pirot'u işgal ederek Niş'i kuşatıp Sofya taraflarında Rusya ordusuna katılır; Karadağ ise Bar'ı ve Ülgün'ü işgal eder; Yunanistan Teselya ve Epeiros'da toprak elde edebilmek amacıyla yağmalamaya başlar.¹¹⁷ Buradan da anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti'nin Plevne'de yenilgiye uğratılması Balkan coğrafyasında karışıklıkların artması ve bağımsızlık faaliyetlerinde bulunan azınlıklar dışında daha öncesinde Osmanlı'dan ayrılarak bağımsızlığını kazanan devletler de bu durumdan yararlanarak kazanç elde edebilmek için harekete geçmişlerdir.

5.1. Edirne Ateşkes Antlaşması ve Sonuçları

Rus ordusunu komuta eden Grandük Nikola diğer devletlerin de savaşa katılmasını fırsat bilerek yeniden saldırmış; Ocak 1878'te Balkan dağlarındaki geçitleri ele geçirmiş ve General Gurko da Sofya'yı alarak Osmanlı ordusunu geri püskürtüp ilerlemeye devam etmiştir.¹¹⁸ Plevne kuşatması, Londra halkında Türklere duyulan sempatiyi doruğa yükseltmiş ve Londra gazetelerinde İngiltere'nin silahlı müdahalede bulunması gerektiğine dair haberler yapılmıştır. Bu sırada Türkler, Rusya'dan ateşkes talep etse de Çar'ın ordusu, Ocak 1878'de Edirne'yi işgal etmiş sonraki ay İstanbul'un kapılarına dayanmıştı.¹¹⁹ II. Abdülhamid, Ruslarla ateşkes sağlamak istemiş ve Grandük Nikola ile Osmanlı heyeti arasında görüşmeler yapılmaya başlanmış nihayet 31 Ocak'ta Edirne'de bir ateşkes imzalanmıştır. Antlaşmanın maddeleri çok ağır olsa da mevcut durumdan bir an önce kurtulabilmenin başka bir yolu olmadığından imzalamak mecburiyetinde kalmışlardır. Antlaşmaya göre;

- 1- Bulgaristan'a muhtariyet verilmesi,
- 2- Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın tam bağımsızlığının sağlanması, (bu ülkeler Osmanlı Devleti'nden toprak kazanmış)

¹¹⁶ M. Metin Hülagü, "Gazi Osman Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13: 465.

¹¹⁷ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 113.

¹¹⁸ Nurgül Kutlu, *Rus Kaynaklarına Göre 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi* (Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 146-155.

¹¹⁹ Hüseyin Mevsim, "Bir Bulgar'ın Tanıklığıyla Rusya İşgalindeki Edirne (1878-1879)", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 39/67 (2020): 381.

- 3- Bosna-Hersek'e idari muhtariyetin verilmesi,
- 4- Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya savaş tazminatı ödemesi ve boğazlar konusunda Rusların çıkarlarına uygun bir antlaşma imzalanması gibi maddeler yer almaktadır. Bu antlaşma imzalanmasına rağmen Rus ilerleyişi sona ermemiştir.¹²⁰

Osmanlı Devleti, Rusların, İstanbul kapılarına dayanmasından derin endişe duymuştur. Besika körfezine asker göndererek desteğini gösteren İngiltere'nin herhangi bir müdahalesinin olmamasına tepki gösterilmiştir. İngiltere, Osmanlı Devleti'ne ihanet etmekle suçlanmıştır. Bunun üzerine İngiltere, İstanbul'un geçici bir süreliğine bile işgal edilmesi sonucunda, İngiltere ile Rusya arasındaki ilişkilerin ciddi şekilde tehlikeye gireceğini belirterek Rusya'yı uyarmıştır. Ancak Rusya, Panslavizm politikasında tüm amaçlarına ulaşmaya dek savaşın sürmesini istiyordu. Emellerine bu kadar yaklaşmışken geri adım atmak niyetinde değillerdi. Rusya'nın geri adım atmaması üzerine 15 Şubat'ta İngiliz filosu Haliç'e demirlenmiş; Ruslar da karşılık olarak ordularının ilerlemesini emretmişse de İstanbul'da İngiliz savaş gemilerinin tehditleriyle karşılaştığında savaş yorgunu olması hasebiyle yeni bir çatışmaya girecek durumda olmadığından her iki taraf için uygun bir çözüm aramışlardır. 19 Şubat'ta, çözüm olarak; Rusya'nın Gelibolu'yu işgal etmemesi, buna karşılık İngiltere'nin de İstanbul'a asker çıkarmaması ve Haliç'teki savaş gemilerini Marmara denizine kaldırması gibi kararlar alınarak taraflarca kabul edilmişse de Şubat'ta Rusya, Yeşilköy'e kadar ilerlemiş ve 10.000 askeriyle kenti işgal etmiş, Osmanlı bu durumu kabullenmiştir.¹²¹ Böylece Ruslar, sıcak denizlere inme emelleri için son bir çaba içerisine girmiştir.

Balkanlar'da ve Osmanlı topraklarının çeşitli yerlerinde çıkan olaylar, savaşlar, ağır antlaşma maddeleri, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün korunamaması, Rus ordusu ile İngiliz donanmasının varlığı pek çok sıkıntıya sebep olmuştur. Hem halk arasında hem de hükümet içerisinde sesler çıkmaya başlamıştır. Sultan II. Abdülhamid hakkında da pek çok uydurma haber ortaya atılarak vaziyetin daha da kötüleşmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak halk, 1876'da ilan edilen I. Meşrutiyet ile kurulan Meclis-i Meb'ûsan aracılığıyla endişelerini padişaha arz edebilmişlerdir. Farklı dinî gruplardan dolayı cuma

¹²⁰ Vahit Cemil Urhan, "Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları Sürecinde Karadağ'ın Bağımsızlığını Kazanması", *Avrasya Etüdleri Dergisi* 50/2 (2016): 242.

¹²¹ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 116; Sonyel, *Azınlıkların Rolü*, 280.

ve pazar günleri tatil kabul edilmiş ve meclis, ilk faaliyetlerini 28 Haziran 1877'de tamamlamış; Osmanlı-Rus savaşına ve matbuat nizamnâmesine kadar pek çok konuyu görüşmüşken; ikinci dönem 13 Aralık 1877'de 56'sı Müslüman, 40'ı gayrimüslim olmak üzere toplam 96 üyesiyle sade bir tören yapılarak açılmıştır. Ancak iç ve dış siyasette yaşanan olaylardan dolayı meclis ile hükümet arasında gerilim çıkmış ve bu gerilimler üzerine II. Abdülhamid, anayasanın kendisine verdiği yetkiye dayanarak 13 Şubat 1878'de meclisi süresiz olarak tatil etme kararı almış ve sonraki gün yapılan toplantıda meclisin tatile girdiğini öğrenen mebuslar memleketlerine geri dönmüşlerdir.¹²² I. Meşrutiyet dönemi böylece sona ermiştir ve yaklaşık 30 yıl kadar meclis kapalı kalmıştır.

5.2. Ayastefanos Antlaşması ve Sonuçları

İngiltere ve Rusya aralarındaki anlaşmazlıklara son vererek her iki devletin de otoritesini koruyabilecekleri şartlar öne sürmüş ve Edirne'de antlaşmaya varmışlardı. Ancak Ruslar, kendi emellerinden vazgeçmeyerek Yeşilköy'e kadar ilerlemiş ve Osmanlı Devleti'nin gücünü toparlayarak karşılık vermesini istemediğinden Yeşilköy'de antlaşma görüşmelerinin düzenlenmesini istemiştir. Osmanlı Devleti, Rusların bu isteğini kabul ederek Yeşilköy'de (Ayastefanos) görüşmelere katılmıştır. Antlaşma için Rusları temsilen Nelidov ve General İgnatıyef; Osmanlı'yı temsilen Hariciye Nazırı Safvet Paşa ve Berlin elçisi Sadullah Bey katılmıştır.¹²³ 29 maddeden oluşan bu antlaşmanın maddeleri oldukça ağırdır. Ayrıca maddelere bakıldığında Rusların, bu antlaşma sayesinde Balkanlar'daki Panslavizm politikasını büyük oranda gerçekleştirebildiği görülmektedir. Bu antlaşmaya göre;

- 1- Sırbistan, Romanya ve Karadağ bağımsız olarak kabul edilecek,
- 2- Karadağ, Adriyatik denizine kadar sınırlarını genişletecek, Sırbistan'a Niş bırakılacak,
- 3- Romanya topraklarından olan Besarabya Rusya'ya verilirken karşılığında Dobruca Romanya'ya bırakılacak,
- 4- Bulgaristan özerk bir prenslik (Osmanlı'ya bağlı) olarak kabul edilecek ve sınırları Tuna nehrinden Ege'ye, Arnavutluk'tan Karadeniz'e kadar olan geniş bir bölgeyi kapsayacaktı. Bulgaristan'ın yönetimine seçilecek prens, Avrupa

¹²² Akyıldız, "Meclis-i Meb'usân", 28: 246.

¹²³ Gencer, "Ayastefanos Antlaşması", 4: 225; Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 120.

devletlerinin ve Osmanlı Devleti'nin onayıyla başa geçebilecekti. Başa geçecek olan prens, Avrupa devletlerinin hanedan üyelerinden olmayacaktı.

- 5- Rusya ve Avusturya devletlerinin kontrolünde Bosna-Hersek'te, Rumeli'de Hristiyanların yaşadığı bölgelerde ve Doğu Anadolu'da Ermenilerin bulunduğu yerlerde Tersane (İstanbul) Konferansı'nda yapılması planlanan ıslahatlar hayata geçirilecekti.
- 6- 1868'deki Girit nizamnamesi esas alınarak Girit'in muhtariyeti korunacak ve Osmanlı Devleti, Rusya'ya savaş tazminatı verecekti. Ancak kabul edilirse bu tazminatın büyük bir kısmı Kars, Ardahan, Batum, Doğubayazıt ve Rumeli'deki bazı yerlerin Rusya'ya verilmesi şartıyla karşılanabilecekti.¹²⁴

Yukarıda Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nda yer alan bazı maddelere bakıldığında Osmanlı Devleti'nin, Balkanlar'daki hâkimiyetini son derece zora sokacak hatta neredeyse Balkanlarla olan irtibatının kopma seviyesine gelmesine neden olacak kararların yer aldığı görülecektir. Bu antlaşma İngiltere ve Avusturya-Macaristan imparatorluklarının haberdar olduklarında kabul etmeyecekleri hatta kendi çıkarlarını korumak amacıyla Osmanlı'nın yanında bir tavır sergileyecekleri maddeleri kapsamaktaydı. Nitekim öyle de olmuştur. Antlaşmanın içeriği öğrenilmiş ve bu haliyle İngiltere ile Avusturya-Macaristan kendi çıkarlarına bir tehdit olarak gördüğünden itiraz etmişlerdir. Böylece Ayastefanos (Yeşilköy) antlaşması imzalanmış olmasına rağmen itiraz ve tepkilerden dolayı uygulanmamıştır.

5.3. 1878 Berlin Antlaşması ve Sonuçları

İngiltere, 1856 Paris antlaşmasına aykırı olan bu antlaşmanın, güçlü devletlerarasında yapılacak bir konferansta sunmasını istemiş; Paris Antlaşması'nın Osmanlı ülkelerini garanti ettiğini ve Avrupa düzeni doktrinine göre, tarafların birbirlerinin iznini almadan bu denli önemli değişiklikler yapamayacağını hatırlatmıştır.¹²⁵ Ruslar da bu tepkilere karşı koyma niyetine girmemiş ve konferansa sunulması fikrini kabul etmiştir.

İngiltere'nin isteği üzerine kongre, 13 Haziran 1878'de Radziwill Sarayı'nda Bismarck başkanlığında toplanmış ve Ayastefanos Antlaşması'nın maddeleri

¹²⁴ Gencer, "Ayastefanos Antlaşması", 4: 225; Georjeon, *Sultan Abdülhamid*, 121.

¹²⁵ Sonyel, *Azınlıkların Rolü*, 281.

tartışılmıştır.¹²⁶ 13 Temmuz 1878'e kadar yaklaşık bir ay süren kongre sonunda 64 maddelik Berlin Antlaşması imzalanmıştır.¹²⁷ Bu antlaşmaya göre Ayastefanos Antlaşması'nda sınırları çizilen Bulgaristan toprakları üç bölgeye; birinci bölge Osmanlı Devleti'ne bağlı, iç işlerinde serbest bırakılan, Bâbîâli'nin tasdik ve Avrupalı devletlerin de uygun görmesiyle tayin edilen halkın seçtiği prensi bulunan, Osmanlı askerinden arındırılmış bir Bulgaristan prensliği idi. İkinci bölge idarî açıdan bağımsız ancak siyasi ve askerî yönden Osmanlı Devleti'ne bağlı, Avrupalı devletlerin onayıyla ve Bâbîâli'nin beş yıl süre ile atayacağı Hristiyan bir vali tarafından idare edilecek olan Doğu Rumeli eyaletiydi. Üçüncü bölge ise Osmanlı Devleti'ne bırakılan Makedonya'da ıslahat yapılması şart koşulmuştu. Diğer maddelere bakacak olursak;

- Girit'te muhtariyet uygulanacak ve bu konuda Avrupalı devletlere bilgi verilecek,
- Yunanistan'a toprak verilecek,
- Avusturya, Bosna-Hersek'i işgal edecek,
- Karadağ'ın bağımsızlığı onaylanacak, ancak daha önce belirlenen sınırlarında bazı düzenlemeler yapılacaktır,
- Sırbistan'ın bağımsızlığı kabul edilerek Niş ve Pirot verilecek,
- Romanya'nın bağımsızlığı tanınacak ancak Besarabya'yı Rusya'ya vererek Tulça (Tulcea) ve Dobruca'yı kendi topraklarına katacak,
- Tuna Nehri ticaret gemilerinin geçişinde açık, savaş gemilerinin geçişinde ise kapalı tutulacak,
- Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya vereceği savaş tazminatının bir kısmını Kars, Ardahan ve Batum'u Rusya'ya bırakarak ödeyecek,
- Rusların boğazlarla ilgili isteği konusu, 1841 Londra ve 1856 Paris antlaşmalarında belirtilen statüde kalacak, şeklinde maddeler yer almaktaydı.¹²⁸

¹²⁶ Mustafa Malhut, "Ermeni Meselesi'nin Uluslararasılaşması ve İngiltere", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 71 (2022): 102.

¹²⁷ Ali İhsan Gencer, "Berlin Antlaşması", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5: 516; Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 138.

¹²⁸ Gencer, "Berlin Antlaşması", 5: 517.

Osmanlı Devleti, Avrupalı Devletlerin, Rusların daha fazla ilerlemesini istemediğinden dolayı kendi saflarında yer alacağını ve bu konuda destek olacağını düşünmüşlerdi. Ancak kongrede alınan kararlar Osmanlı Devleti'ni bu konuda hayal kırıklığına uğratmıştır. Antlaşmanın maddeleri, Ayastefanos Antlaşması'na göre bazı değişiklikler içerse de genel olarak Osmanlı'yı zor duruma düşürmüş ve Balkanlar'daki otoritesini derinden sarsmış, bağlantıları kopma derecesine getirmiştir. Ayrıca Ayastefanos yalnızca Osmanlı-Rus arasında imzalanmışken Berlin Kongresi/Antlaşması Avrupa devletlerinin de dâhil olduğu bir antlaşma haline gelmiştir.

1856 Paris Antlaşması'na göre Osmanlı toprak bütünlüğü korunacakken bu husus yapılan kongrede ihlâl edilmiş, daha önce adı geçmeyen İran ve Yunanistan'a da toprak verilmiş ve devletlerarasında barışı sağlayacağı düşünülen kongre daha farklı ve daha büyük problemlere kapı aralamıştır.

Berlin Antlaşmasıyla birlikte Osmanlı Devleti, geniş topraklara ve kalabalık bir nüfusa sahip olma özelliğinde de birtakım değişiklikler yaşamıştır. Hem toprak kaybetmiş hem de bazı topraklarda Türk ve Müslüman istenmediği için göçler yaşanmıştır. Gayrimüslim halkın yerinde kalması, devletin bünyesinde bulunan gayrimüslim oranında azalmaların yaşanmasına sebep olmuştur.

6. Osmanlı- Rus Savaşı Sonrasında Balkanlar'ın Genel Görünümü

Berlin Antlaşmasıyla, Avusturya Devleti'nin işgaline uğrayacak olan Bosna-Hersek'te halk silahlanmış ve direniş için hazırlık yapmıştır. Avusturya, işgal için gittiğinde yalnızca Müslümanların değil Ortodoksların da karşı koymalarına maruz kalmıştır. 1879'un Nisan ayında Osmanlı-Avusturya arasında bir anlaşma imzalanır. Bu antlaşmaya göre, devlet, Bosna-Hersek'le ilgili egemenlik hakkını kâğıt üzerinde elinde tutmayı başarır. Ancak yeni yönetimin dinî problemlere karışmamasını, hutbelerde padişahın adına yer vermeye devam etmelerini ister.¹²⁹ Böylece Abdülhamid, bölge halkıyla bağını koparmamış, manevi bağlarla ilişkilerin devam ettirilmesini ve hâkimiyet gücünü yeniden kazanana kadar bu bağların korunmasını istemiştir.

¹²⁹ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 145.

6.1. Balkanlarda Genel Asayiş Durumu

Selanik, Manastır vilayetleriyle Kosova merkez sancağında da çetelerin yaralama ve öldürme olayları yaşanmıştır. Çoğunlukla Rum ve Bulgarlardan oluşan çetelerin içinde çeşitli milletlerden gayrimüslimler de yer almış ve Rumlar diğer çetelere göre daha fazla saldırgan davranmıştır. Yapılan saldırıları gruplara ayırarak ele alacak olursak: Selanik vilayetinde Bulgarlar tarafından düzenlenen saldırılarda; Bulgarlardan 18 ölü, 3 yaralı, Ulahlardan 2 ölü, 1 yaralı, Müslümanlardan 13 ölü, 3 yaralı, Rumlardan 14 ölü, 4 yaralı şeklinde sonuçlanan olaylar yaşanmıştır. Aynı vilayette Rumlar tarafından düzenlenen saldırılarda; Rumlardan 4 ölü, 2 yaralı, 2 esir, Bulgarlardan 6 ölü, 2 yaralı, 6 esir, Müslümanlardan 1 ölü ile sonuçlanan saldırılar düzenlenmiştir. Müslümanların saldırıları sonucunda 3 Bulgar ölmüş, 6'sı yaralanmış ve 8'i esir edilmiştir. Manastır vilayetine baktığımızda Bulgar saldırıları sonucunda; Bulgarlardan 6 ölü, Rumlardan 13 ölü, 3 yaralı, Sırlardan 1 ölü, Müslümanlardan 7 ölü 1 yaralının olduğu olaylar cereyan etmiştir. Rum çetelerin saldırıları ise; Bulgarlardan 9 ölü 4 yaralı 5 esir, Rumlardan 3 ölü 2 esir, Müslümanlardan 2 ölü 2 yaralı ile sonuçlanmıştır. Müslümanların düzenlediği saldırılarda ise Bulgarlardan 1 ölü 1 yaralı ve 1 esirin alındığı olaylar yaşanmıştır. Kosova'da yaşanan olaylara baktığımızda Bulgar saldırılarında; Bulgarlardan 7 ölü, 1 yaralı, 2 esir, Sırlardan 5 ölü, Müslümanlardan 9 ölü, 3 yaralı, Ulahlardan 2 ölü, 2 yaralı şeklinde sonuçlanan saldırılar düzenlenmiştir. Ulahların düzenlediği saldırılarda ise; 4 Ulah ölmüş, Rumlardan 7 ölü ve 1 yaralı ile sonuçlanmıştır. Müslümanların saldırılarında; 11 Bulgar'ın 6'sı öldürülmüş, 2'si yaralanmış ve 3'ü esir edilmiştir. Bu çete saldırıları dışında faili meçhul cinayetler de yaşanmıştır. Faili meçhul cinayetlerin kurbanlarına baktığımızda aralarında Bulgar, Sırp, Müslüman, Ulah ve Rum gibi milletlere mensup kişilerin olduğu görülmüştür.¹³⁰ Bu tarz saldırılar diğer vilayetlere oranla en fazla Kosova'da yaşanmıştır diyebiliriz.

6.2. Balkanlar'ın Siyasi Durumu

6.2.1. Arnavutluk

Arnavutluk meselesine gelecek olursak; Arnavutlar, Berlin Antlaşması'nda yaşanabilecek olası toprak kayıplarına karşı örgütlenip padişah'tan destek beklerler. Yunanistan ile ilgili alınan kararlar Arnavutları rahatsız eder ve kurdukları örgüt

¹³⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Tahrirâtı (HR.TH.), No.354, Gömlek No.37,1-2-3-4-5-6-7.

aracılığıyla milli duygularla hareket etmeye başlarlar. II. Abdülhamid, daha öncesinde kurulan bu örgütü (Prizren Birliği) destekler ve en azından batılı devletlere karşı koymak için bir güç olarak görür. Ancak örgütün ilerleyen zamanlarda yaptığı faaliyetlerden şüphelenen II. Abdülhamid, onlara desteğini keser. 1881 yılında Prizren Birliği'ni dağıtarak vilayette yeniden asayiş sağlamaya çalışır.¹³¹ Abdülhamid'in başta destek vermesi, sonrasında desteğini çekmesindeki asıl sebep, örgütün diğer Balkan devletleri gibi özerklik/bağımsızlık düşünceleri olduğunu fark etmesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca Abdülhamid, örgütün ikili oynayıp hem padişahı hem de bazı Avrupalı devletlerden destek aldığından şüphelenmektedir. Bundan dolayı da örgütün dağıtılmasını, yapılan planları bertaraf etmek için bir adım olarak görmüştür.

6.2.2. Yunanistan

Berlin Antlaşmasıyla çözüme kavuşamayan konulardan biri de sınırlardır. Toprak alımı, işgal vs. durumlar yaşanmış ancak bunların sınır çizgileri belirtilmemiştir. Yunanistan'a verilecek olan toprakların sınırları net bir biçimde belirtilmediğinden Osmanlı Devleti, onlara küçük kazaları bırakarak bu konuyu kapatmak istese de durum bu kadar basit bir şekilde kapatılmaz. Avrupalı devletler bu süreçte araya girer. Durumun çözülmesi için birtakım teklifler yapılır. Bismarck da çözüm önerisinde bulunanlar arasında yer almaktadır. Ona göre Osmanlı Devleti, kendisine sorun oluşturan ve Hristiyan nüfusun fazlalığından dolayı her an isyan edebilme potansiyeline sahip olan Girit'in Yunanistan'a verilmesi sorunu çözecektir. Ancak bu görüş ne padişahın ne de İngilizlerin hoşuna gider ve sonuç olarak reddedilir. Ekim 1880'lere gelindiğinde İngilizler, Osmanlıya baskı uygulamak için İzmir dolaylarında donanmalarıyla güç gösterisi yapmıştır. 1881'in Mayıs ayında antlaşmada yer alan toprakların Yunanistan'a verileceğine dair bir sözleşme yapılır ve sonucunda Yanya Osmanlı Devlet'i topraklarında kalır.¹³²

Osmanlı Devleti, her ne kadar toprak kayıplarını önlemeye ya da kayıpların en aza indirgenmesini sağlamaya çalışsa da Avrupalı devletlerin araya girmesi, kendi çıkarlarına göre kararlar alarak Osmanlıya baskı uygulamaları sonucunda yaşanan toprak kayıplarını önleyememiştir. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki toprakları Makedonya, Arnavutluk ve

¹³¹ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 148.

¹³² Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 146.

Trakya dışında epeyce daraltılmıştı. Osmanlı, Ayastefanos'a göre verilecek olan bazı toprakları kaybetmemiş, koruyabilmiş ve bu sayede Balkanlarla iletişim kopmamıştır. 1875-1878 yılları arasında yaşanan Balkan krizini fırsat bilen Yunanistan askerî hazırlıklar yapmış; Yunan Başbakanı Kumunduros mühimmat satın almış, bu konuda Rusya yardım edince, bazı Rumlar (Grekler) bunu fırsat bilmiş ve pek çok Rum'un yaşadığı Epir, Tesalya ve Girit'teki isyanları kışkırtmışlardı. Böylece Osmanlı Devleti'nin yaşadığı sıkıntıları fırsat bilerek harekete geçmişlerdi. Haziran 1877'de Atina'da, Amiral Kanaris'in başkanlığında bir koalisyon kurulmuş, Yunan Başbakanı Trikupis, eğer İngiltere Yunanlıları desteklerse, Osmanlı Devleti'nde Grek/Rum uyrukları arasında olaylar çıkmasını engelleyeceklerini bildirmiş ve sonraki süreçte Yunanistan Dışişleri Bakanı Theodoros Deliyannis, Osmanlı Devleti'ndeki Yunan (Grek/Rum) bölgelerini geçici olarak işgal etme kararını 2 Şubat 1878'de açıklamıştı.¹³³ Buradan da anlaşılacağı üzere İngiltere, Osmanlı Devleti'nin taksimini hızlandıran ve kendi çıkarlarına hizmet eden her olayı kullanmaya çalışmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin Rusya ile imzaladığı ateşkes buna engel olmuştur.

Epir'deki isyan bastırılmışsa da Tesalya'da olaylar devam etmiştir. Mayıs'ta, İngiliz konsolosları Blunt ve Merlin'in müdahalesiyle Teselya'daki isyan sona ermiş, 20 Temmuz 1880'de Yunan Kral I. Yeoryios, Başbakan Trikupis'in baskısı sonucu seferberlik ilan etmiş, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Granville de bunu onaylamış ve sonuç olarak İngiltere ve Rusya, Tesalya ve Epir'in bir kısmını Yunanistan'a vermesi için Osmanlı'yı zorlamıştı. 24 Mayıs 1881'de yapılan sözleşmeyle Teselya'nın tamamı, Epir'in bir kısmı, İngiltere'nin yardım ve baskıları sonucunda Yunanistan'a verilmiş; 1886'da, Atina'da Deliyannis yönetimi seferberlik ilan etmiş, ancak güçlü devletler Yunan sahillerini abluka altına alarak Deliyannis'in vazgeçmesini sağlamışlardı. İngiltere'de, Türk düşmanı Liberal partinin başkanı William Ewart Gladstone, Kıbrıs'ı Yunanistan'a vermeyi düşündüğünü ifade ettiğinde Dışişleri Bakanı Lord Granville, kamuoyunun buna hazır olmadığını söyleyerek başkanı, bu düşüncesinden vazgeçmeye ikna etmişti. Fransa ve İngiltere, giderek güçlenen ve çıkarlarını zora sokacak Rusya'yı görmektense Yunanistan'ı görmek istediklerinden, Yunanlılara çokça destek vermeye çalışmışlardır. Yunanistan, Girit'te çıkan isyanlarda Girit halkını desteklemiş ve bu

¹³³ Sonyel, *Azınlıkların Rolü*, 284-285.

amaçla 1897’de Osmanlı Devleti ile savaşa girmiş, ağır yenilgiye uğrayarak savaştan ayrılmıştır. Ancak Avrupalı güçlü devletler, Abdülhamid’i Girit’e özerklik vermesi için zorlamıştır. II. Abdülhamid, Makedonya’da, güçlü devletlerin amaçlarına ulaşmalarını engellemeyi başarmıştır.¹³⁴ Fakat 31 Ağustos 1907’de İngiliz-Rus arasında imzalanan anlaşma, Osmanlıların zararına olmuştur. Çünkü Osmanlı Devleti, her iki devlet arasındaki çıkar savaşından faydalanarak kendi çıkarlarını ve toprak bütünlüğünü koruyabilmek için faaliyetlerde bulunuyordu.

6.2.3. Makedonya

Makedonya’ya baktığımızda, bölgenin Osmanlı için önemli bir yere sahip olduğunu görebiliriz. İlk iskân faaliyetlerinden itibaren Makedonya’nın etnik yapısı değişmiş ve Türkler bölgeyi vatan olarak kabul edip, tarımla uğraşmaya başlamıştır. Makedonya, tıpkı bir Anadolu vilayeti gibi idari teşkilata sahipti. Burada Rum, Arnavut, Sırp, Bulgar, Ulah ve Yahudi milletleriyle birlikte Türkler de yaşamıştır. Balkanlar’da karışıklığın olduğu dönemde, Büyük Bulgaristan’ı kurma idealleri olan Bulgarlar, bu emellerine ulaşabilmek için Makedonya’yı kendi topraklarına katıp, sonrasında Ege Denizi’ne sınırı olacak şekilde genişlemek istiyordu. Bu durumun gerçekleşmesi için faaliyete geçen Bulgarlar, karşısında Sırbistan ve Yunanistan’ı bulmuştur. Bu iki devlet de Makedonya üzerinde hak iddia etmeye başlamıştır. Bu devletlerin ihtirasları arasında kalan Makedonya, çeşitli çetelerin saldırısına ve kışkırtma faaliyetlerine maruz kalmıştır.¹³⁵

7. II. Meşrutiyet ve Sonrasında Balkan Coğrafyası

7.1. II. Meşrutiyet Döneminden Önce Balkan Coğrafyasında Demografik Yapı

II. Meşrutiyet’e geçmeden önce Osmanlı yönetiminde yer alan Balkan topraklarından önemli merkezlerde yaşayan Müslim ve gayrimüslim nüfusa değinmekte fayda görmekteyiz. 1879-80 yıllarında Kosova vilayetinde yaşayan tebaanın yaklaşık 49.303 kişi olduğu ve bunların 26.309’u Müslim, 19.999’u Hristiyan, 54’ü Yahudi ve iskân olan/olmayan Müslüman muhacir sayısının 2941 olduğu bilinmektedir.¹³⁶ İşkodra vilayetinin genel nüfusunun 161.618 olduğu bunların 4308’i Rum, 75.663’ü Katolik ve

¹³⁴ Şevket Ovalı, “Tarihsel Bir Perspektiften Batı-Yunanistan İlişkisinin Siyasal Arka Planı (1821-1945)”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi* 62/1 (2007): 176-180; Sonyel, *Azınlıkların Rolü*, 285.

¹³⁵ Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, 31-32.

¹³⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM.), No.1, Gömlek No.99.

81.647'si Müslüman'dır.¹³⁷ Manastır vilayetinin genel nüfusu yaklaşık olarak 83.258 idi. Bu nüfusun 50.795'i gayrimüslim 32.463'ü Müslim idi.¹³⁸ Selanik vilayetinin toplam nüfusu 55.990 iken bunun 32.384'ü gayrimüslim, 23.606'sı Müslim idi.¹³⁹ Parga kazasında 471 Müslüman, 6197 gayrimüslim ve 111 Kıpti'nin yaşadığı bilgileri yer almaktadır.¹⁴⁰ Bu bilgilerinin yanı sıra Bosna eyaletinde 400.000 Müslüman, 144.000 Katolik, 400.000 Ortodoks; Hersek'te 76.000 Müslüman, 40.000 Katolik, 88.000 Ortodoks yaşamaktaydı.¹⁴¹ Bu verilere baktığımızda Selanik ve Manastır vilayetlerinde gayrimüslim nüfusu, Müslüman nüfusundan fazladır. Hatta Selanik'teki Fransız konsolosluğu, hükümet mebusuna göndermiş olduğu bir raporda gayrimüslim nüfusun, Müslüman nüfusundan fazla olduğunu bildirmiştir. Ayrıca Novini adlı Bulgar gazetesinde de hükümet aleyhine birtakım yazılar yer almış ve hükümetin bu konuda ihtarda bulunması gerektiğine işaret edilmiştir.¹⁴² Diğer vilayetlere bakıldığında ise Müslim ve gayrimüslim nüfusu arasında ciddi farkların olmadığı görülmektedir. Balkan topraklarının süreç içerisinde karışıklıkların yaşandığı bölge haline gelmesinin de bundan kaynaklandığı söylenebilir. Müslümanları bir arada tutan unsurlar ve değerlerle gayrimüslimlerin değerleri birbirinden farklıyken bir arada yaşıyor olmak, Avrupa ülkelerinde yaşanan gelişmelerden etkilenmeleri ve gayrimüslimlerin diğer milletlerle dini bağ kurmaları sonucu iç karışıklıklar artmış ve kopmalar yaşanmaya başlamıştır.

7.2. II. Meşrutiyet Döneminde Balkanlar

Osmanlı Devleti, 93 Harbi sonrası yapılan antlaşmalardaki topraklar dışında 1908 yılına kadar Doğu Rumeli hariç herhangi bir toprak kaybı yaşamamıştır. Ancak sık sık karışıklık ve isyanların yaşanıyor olması hem halk hem de askeriye içinde birtakım huzursuzluklara sebep olmuştur.

II. Abdülhamid zamanındaki sıkıyönetim ile devletin yaşamış olduğu sosyal ve ekonomik problemlerden kaynaklı sıkıntılar II. Meşrutiyetin ilanını bir çıkış yolu ya da bir kurtuluş olarak görenlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Balkan topraklarında birçok milletin bir arada olması nedeniyle çatışmalar yaşanmışsa da coğrafi açıdan

¹³⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y:PRK.UM.), No.1, Gömlek No.79.

¹³⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.), No.34, Gömlek No.5.

¹³⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.), No. 34, Gömlek No. 52.

¹⁴⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.), No.35, Gömlek No.20.

¹⁴¹ Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.), No.79, Gömlek No. 39, 2.

¹⁴² Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.) No. 32, Gömlek No.60.

merkeze olan uzaklığını fırsat bilen İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup üyeler, bölgede daha kolay bir şekilde yapılanma imkânı bulmuştur. Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi, Bulgaristan'ın bağımsızlık elde etmesi ve Girit'in Yunanistan'a bağlanma çabası gibi olayların, II. Abdülhamid'in meşrutiyeti ilan etmesinden hemen sonra yaşanmış olması Batılı devletlerin Balkanlar'daki iç karışıklık ve siyasi boşluğu fırsat bildiklerini göstermektedir. 1878 Berlin Antlaşması ile birlikte Bulgaristan özerk hale gelmiş ve Bulgarlar, Ayastefanos'ta da belirtilen Büyük Bulgaristan hayallerine ulaşmak için ilk adımı atmayı başarmışlardır. Devletin parçalanmaktan kurtulacağına inananlar, Meşrutiyet ile birlikte Balkanlar'da yaşanan siyasi olaylardan dolayı yıkımı hızlandırdıklarını hemen kabullenememişlerdir. Hükümet, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi halinde Yunanistan, Romanya ve Sırbistan gibi ülkelerin verecekleri tepkiyi de öğrenmek istemiştir. Her ne kadar Bulgaristan'ın bağımsızlığını engellemek için tedbirler alınsa da 15 Eylül'deki Rumeli Demiryolları'nda yaşanan grevler, Osmanlı'yı daha da çıkmaza sokmuştur. Bulgaristan, Doğu Rumeli'deki Filibe demiryollarını ilhak etmiş ve Şark Demiryolları kumpanyasına bağlı çalışanlar ise bu ilhaka tepki olarak grev yapmışlardır. Bulgaristan, bu grevi fırsat bilerek kendi toprak sınırları içerisinde kalan demiryolu hattına da el koyarak, kendi askerleri tarafından işletilmesini sağlamıştır. Hükümet, yaşanan bu olayı Berlin Antlaşması'nı imzalamış olan devletlerin huzurunda kınamıştır. Yaşanan olaylardan dolayı hattın ellerinden alınmasını istemeyen Bulgaristan, askeri tedbir almaya başlamıştır. Viyana'da 23 Eylül tarihinde krallar için düzenlenen törene Bulgaristan Prensi eşiyle birlikte katılmış ve bu toplantıda Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle Bosna-Hersek'in Avusturya'ya bağlanması konusu gündeme gelmiş ve bu durumlar görüşülmüştür. 1908'de Tırnova'da, aslen Alman olan Ferdinand, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmiştir.¹⁴³

Osmanlı'nın içinde bulunduğu karışıklıktan kurtulmak isteyen Genç Türkler (Jön Türkler),¹⁴⁴ güçlü devletlerin planlarına ve Balkan devletlerinin faaliyetlerine karşı koyabilmek için kendilerine güç ve yetki verilmesini istiyorlardı. Genç Türklere göre,

¹⁴³ Merve Çidem, "II. Meşrutiyet'in İlanı Sırasında Kaybedilen Balkan Toprakları ve Olayların Basına Yansıması", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 3 (2018): 77-80.

¹⁴⁴ 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde meşrutî bir yönetim kurmak, Kanûn-i Esâsi ile serbest seçimlere gitmek ve kurulacak olan meclise, ülkenin geleceğini teslim etmek gibi düşüncelerle ortaya çıkan, batının örnek alınması gerektiğini savunan Osmanlı aydınlarına verilen isimdir. Bkz. Mehmet Burak Durdu, "Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 14/14 (2003): 291.

onlara bu gücü ve yetkiyi verebilecek tek şey anayasaya dayalı bir yönetimin ta kendisiydi. Bu amaçlarını gerçekleştirmek için ihtilal yapmayı düşünmüşlerse de Abdülhamid'in istihbarat sisteminden dolayı böyle bir şeyi planlayıp, harekete geçmeyi imkânsız görmüşlerdi. Askerin, padişaha olan sadakati Abdülhamid'in tahtan indirilmesine engel olmaktaydı. Fakat Makedonya'daki 3. Kolordu'da askerler arasında fikir ayrılıkları ve mevcut durumdan dolayı memnuniyetsizlik vardı. Balkanlar'da yaşanan hadiseden memnun olmayan kişiler, Temmuz 1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti çatısı altında bir araya gelmişlerdi. Resneli Binbaşı Ahmet Niyazi ve beraberindeki askerler, anayasanın askıdan alınmasını talep ettiği bir notu bırakarak dağa çıkmıştır. Bu olay, II. Meşruiyetin ilan edilmesinde öncülük eden olaylardan biri olarak kabul edilmektedir. 3.Kolordu ve Edirne'deki 2. Kolordu isyan etmiş ve bu isyan giderek yayılmıştır. Bu durumdan haberdar olan II. Abdülhamid, bu hadiseyi incelemesi için bir komisyon kurmuştur. Komisyon, isyana kalkışanlardan kimilerini tehdit etmiş, kimilerine de rüşvet ve eski maaşlarını alabileceklerini teklif ederek bu isyanlarından vazgeçmelerini istemiştir. Yeterince zor durumda olan devlet, bir de ordu içerisinde yaşanan bu sıkıntılardan dolayı daha da zayıf duruma düşmüştür. Ancak komisyon üyeleri ve devlete yakın olan kişilere birtakım suikast planları yapılmış ve suikastların gerçekleşmesi için harekete geçilmişti.¹⁴⁵ Yaşanan bu olaylar, padişahın kurulan komisyon üyelerinden yeterince bilgi alamadığını da göstermektedir. Komisyon üyelerinin öldürülmesi, bilgilerin yetersizliği durumun net bir şekilde anlaşılıp, çözüme kavuşmasına engel olmuştur.

Suikastların yapıldığı dönemde Estonya'da İngiliz kralı VII. Edward ve Rus çarı II. Nikola arasında Reval görüşmeleri yapılmış ve Osmanlı'yı da yakından ilgilendiren bazı kararlar alınmıştır. Bu kararlar arasında Osmanlı topraklarının paylaşımı, Makedonya'nın durumu ve meşrutiyetin yeniden ilan edilmesini sağlamak gibi konular yer almaktaydı.¹⁴⁶ Meşrutiyetin ilan edilmesi ve meclisin yeniden kurulması, gayrimüslim halkın haklarını savunacak olan milletvekilleri aracılığıyla Osmanlı Devleti'nin iç işlerine daha rahat karışabilme fırsatını sağlayacaktı. Bundan dolayı isyancılara ve Genç Türklere destek vermekteydiler.

¹⁴⁵ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 546-547.

¹⁴⁶ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 547.

Abdülhamid, isyan eden kolorduların komutanlığına yeni atamalar yapmıştır. Ayrıca kendisine sadık birliklerden de isyanın bastırılmasını istemiştir. Bunun üzerine Arnavut kökenli Şemsi Paşa, askerin dağa çıktığı bölgeye yani Ohri'ye gidip bilgi toplar ve topladığı bilgileri padişaha iletmek için telgrafhaneye gider. Buradan çıktığı sırada İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden bir subayın suikastına kurban gider. Yaşanan bu olay, ordunun, isyan ederek elde etmek istediklerinde ne kadar kararlı olduklarını göstermektedir. Öldürülen paşanın yerine Tatar Osman Paşa atanır. Bu esnada padişah, isyan edenlere uzlaşmacı bir tavır takınır, ancak bu, yalnızca Anadolu'daki birliklerin bölgeye varmasına kadarki süreçte bir oyalama taktiğidir. Ne yazık ki 14 Temmuz'da Selanik'e giden birlikler, isyancılara karşı çıkmayı reddederler. Bu silah bırakma olayının yaşanmasının temelinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden Doktor Nazım'ın tütün tüccarı kılığında orduya sızarak yaptığı çalışmalar yatmaktadır. Fakat yaşanan olumsuzluklar bununla da sınırlı kalmamış; Üsküp'te açılmış olan bir Avusturya-Alman okulunun, Kosova'nın Firzovik kentine düzenlediği gezi, yanlış yorumlanmış ve Arnavutların silahlanıp, demiryollarında nöbet tutmasına neden olmuştur. Yanlış anlaşılmasının sebebi ise bölgelerine ziyaret amacıyla gelen yabancıların, işgalci güçlerle karıştırılmasından kaynaklanmaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti bu olayı kendi lehlerine çevirerek, anayasanın yeniden yürürlüğe girmesini sağlamak için ikna çalışmalarına başlarlar. Tabi bu ikna çalışmalarında padişahı hedefe almamaya özen gösterirler. Çünkü Arnavutlar, padişaha sadık bir millettir. Firzovik, 194 (bazı kaynaklarda daha az olduğu belirtilmekte) âlim ve bölgenin ileri gelenlerinin de imzasının bulunduğu bir telgrafta, anayasanın yeniden yürürlüğe girmesini istediklerini aksi bir durumda Üsküp'ü ele geçirecekleri tehdidinde bulunmuşlardır. Yaşanan tüm bu olumsuz gelişmeler üzerine padişah 23 Temmuz 1908 yılında Meşrutiyeti ikinci kez ilan ettiğini bildirir.¹⁴⁷ Anlaşıldığı kadarıyla padişah, güvendiği ve sadık olarak gördüğü kişilerin ya ihanetine uğramış ya da onların öldürülmesi sonucu zor durumda kalmıştır. Bu durumda atabileceği tüm adımları atan II. Abdülhamid son çare olarak meşrutiyeti ilan etmeye karar vermiş ve bu sayede olayların durulacağını ümit etmiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlıcılık anlayışını sürdürerek Balkanlar'da ve Osmanlı'nın çeşitli topraklarında yaşayan farklı milli, dini unsurlardan yararlanıp ihtilali

¹⁴⁷ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 549-552.

gerçekleştirmişse de meclisteki milletvekillerinin bu anlayışa göre hareket etmediğini ve kendi milletlerinin bağımsızlığını ya da özerkliğini sağlamak amacıyla hareket ettiklerini görmüşlerdir. Çıkan bu karışıklıktan sonra cemiyet, Türkçülük akımına yönelmiştir.¹⁴⁸

Padişahın, yaşanan karışıklıklara son vermek amacıyla anayasayı askıdan alması ve meşrutiyeti ilan etmesi toplumun farklı kesimleri tarafından coşkuyla karşılanmış ve farklı inanç mensuplarının, artık tüm sorunların sona erdiğini düşünerek birbirlerine sarıldığı görülmüştür. 4 Ağustos'ta sadrazamlıktan istifa eden Sait Paşa'nın yerine Kıbrıslı Kamil Paşa getirilmiştir. İngiliz kralı VII. Edward, anayasalı rejime geçildiğinden dolayı padişaha tebrik telgrafi yollamıştır. Nisan 1909'a gelindiğinde İstanbul'daki ordu isyan etmiş ve tarihte 31 Mart Vakası olarak bilinen olay yaşanmıştır. Yaşanan tüm olaylardan dolayı yönetim güçsüz düştüğünden isyan yayılmıştır. Bazı yerlerde isyanın bastırılması sağlanmışsa da 24 Nisan'da Makedonya'daki Harekât Ordusu İstanbul'u işgal etmiştir. 27 Nisan'da tahttan indirilen padişah, Selanik'e sürgün edilmiş; yerine Mehmet Reşat tahta geçirilmiştir.¹⁴⁹ Sorunlar, bitmek yerine gitgide artış göstermeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin topraklarını paylaşmak amacıyla çeşitli devletler yoğun çalışmalarda bulunarak bu iç karışıklıktan yararlanmaya çalışmıştır.

Böylece II. Abdülhamid dönemi Balkanlar'da ve başkentte yaşanan bazı siyasi olayları ele alarak, Osmanlı Devleti'nin bekasına zarar veren olaylara değinmiş olduk. Balkanlar'da yaşanan olayların perde arkasında yalnızca siyasi emeller yoktur. Aynı zamanda dini ve ekonomik sebepler de bölgenin karışıklığında etkili olmuştur. Osmanlı, dini grupların inançlarına müdahale etmeyip yaşamalarına fırsat verdiğinden, yüzyıllarca aynı çatı altında yaşayan farklı milletler birtakım dış müdahaleler sonucu kendi benlikleriyle siyasi bir egemenlik kurma isteğine kapılmışlardır. Bunu gerçekleştirmeye çalışırken de Osmanlı Devleti'nin toprak kaybetmesine ve nihayet çöküşe geçmesine sebep olmuşlardır.

II. Abdülhamid, ülkede yaşanan olayların dış ülkelere nasıl yansıdığını ve bu ülkelerin Osmanlı lehine veya aleyhine olan faaliyetlerini öğrenebilmek amacıyla

¹⁴⁸ İhsan Burak Birecikli, "Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Bir İnceleme", *Gazi Akademik Bakış* 2/3 (2008): 217.

¹⁴⁹ Sonyel, *Azınlıkların Rolü*, 296-298.

eliliklerden de bilgi almıştır. Bu eliliklerde gevlendirilenler arasında gayrimslim bireyler de yer almaktaydı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ BALKANLAR'DA EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYAT

1. II. Abdülhamid Döneminde Ekonomi

Osmanlı Devleti'nin geniş topraklara yayılmış olması ekonomik hayatta da çeşitliliğin olmasını sağlamıştır. Tarım, hayvancılık, ticaret, balıkçılık vs. gibi ekonomik faaliyetlerde bulunulmuştur. Bir ülkenin ekonomik faaliyetini belirleyen birtakım unsurlar vardır. Bu unsurlar arasında yeryüzü şekilleri ve iklimin belirleyici bir etkisi vardır.

Osmanlı Devleti'nde ekonomik politikalarda siyasî, askerî ve malî alanlar öncelikli olarak ele alınıyordu. Vergi gelirlerinin artırılması ve ordunun güçlendirilmesi devlet için önemliydi. XIX. yüzyılın başlarında devletin başlattığı sanayileşme faaliyetlerinin amacı ordunun ve devletin diğer ihtiyaçlarının karşılanmasıydı. Osmanlı Devleti, reformlar aracılığıyla güçlenerek toprak bütünlüğünü korumaya çalışmışsa da bu durum başka problemlere yol açmıştır. Taşrada yaşanan olaylardan dolayı Osmanlı Devleti birtakım girişimlerde bulunmuştur. Osmanlı, devletin gücünü artırmak, orduyu ve maliyeyi güçlendirmek için yaptığı girişimler sonucu Avrupalı devletlerden destek almıştır. Osmanlı Devleti'nin zayıflaması, İngiltere'nin Doğu Akdeniz'deki çıkarlarının zedelenmesi ve Rusya'nın sıcak denizlere inmesinin önünde engel kalmayacağı ihtimalini doğurduğundan dolayı özellikle İngiltere bu reformları desteklemiştir. Ancak destekleri karşılığında Osmanlı Devleti'nin ekonomik açıdan dış ticaretteki açılımını arttırmasını istemiş ve bu durum ilerleyen zamanlarda dış borçlanmaya sebep olarak devleti iflasa götürmüştür. 1853–1856 yılları arasında yaşanan Kırım Savaşı'nda devlet, malî açıdan sıkıntılarını giderebilmek amacıyla dış borçlanma yoluna gitmiş ve ilk kez 24 Ağustos 1854'te İngiltere'ye ait firmalardan yaklaşık üç milyon sterlin borç almak zorunda kalmıştır.¹⁵⁰ Yalnız alınan bu borçla kalınmamış, Osmanlı devleti birçok kez Avrupalı

¹⁵⁰ Donald C. Blaisdell, *Dünyân-ı Umûmi: Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi*, trc. Ali İhsan Dalgıç, 3. Bs (İstanbul: Nesnel Yayınları, 2008), 36-37; Naim Ürkmez, *II. Abdülhamid'in Modernleşme Anlayışı* (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2006), 86.

devletlerden borç almış ve alınan borç miktarı gittikçe artmıştır. Tabi bu durum Osmanlı'yı malî açıdan zora sokmuştur.

Abdülaziz döneminde alınan borçların büyük bir kısmı donanmaya ayrılmış, bir kısmı da saray inşasında ve devletin diğer alanlarında kullanılarak harcamalar yapılmış, borçlanmaya devam edilmiştir. Bu yüzden devlet, malî açıdan Abdülhamid'in tahta çıkışına denk gelen süreçte iflasın eşiğine gelmiş, devletin elde ettiği gelirlerin dörtte üçünden fazlası dış borçları ödemek için kullanılmıştır. II. Abdülhamid, borç içinde bir hazine ve bitme noktasına gelmiş bir yerli üretim gibi mali bunalımların yaşandığı bir dönemde tahta geçmiştir.¹⁵¹ II. Abdülhamid döneminde yaşanan 93 Harbi'ni kaybeden Osmanlı Devleti, Berlin Antlaşması'yla yüklü miktarda savaş tazminatı ödemek zorunda kalmış ve iflas etmiştir. İflas sonucu Osmanlı Devleti, borçlarının faizini dahi ödeyebilecek imkâna sahip olmadığını açıklamıştır. Osmanlı tahvilleri, Avrupa'da aşırı derecede değer kaybetmiş, paralarını alamayacağını düşünen Avrupa halkı, devletlerine baskı yaparak borçlarının alınmasını istemiştir.¹⁵² Bu sıralarda Osmanlı Devleti, Osmanlı Bankası'yla Galata'nın yerli bankerlerine olan borcu da ödemeyeceğini açıklamış ve hükümet ile Osmanlı Bankası ve Galata bankerleri arasında 22 Kasım 1879'da 15 maddelik bir anlaşma yapılarak bazı vergi ve işletme hakkını onlara vermiştir. Osmanlı Bankası ve Galata bankerleri, gelirleri toplayarak işletmek ve kararnamede yer alan iç borçları ödemek için Rüsum-ı Sitte adı verilen idareyi kurmuştur.¹⁵³ Bu durum Osmanlı'dan alacağı olan devletleri sinirlendirmiş, kendi borçlarının zamanında ödenememesinden ötürü endişelenmelerine sebep olmuştur.

Avrupalı devletler, borçlarını alabilmek için Berlin Anlaşması sonucunda ortaya çıkan Yunanistan ve Karadağ sorunuyla bazı yerlerde yapılması planlanan ıslahatları gündeme getirerek baskı kurmaya çalışmıştır. İngiltere bu konuda ileri giderek, bir İngiliz filosunu Akdeniz sahillerinde dolaştırıp Osmanlı topraklarını işgalle tehdit etmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, 23 Ekim 1880'de alacaklı olanlara borçlarının ödenmesi için bir ödeme planı hazırlamıştır. Ancak hazırlanan bu plan üzerine alacaklı devletler, borçlarını kontrol etmek ve kendilerine tahsis edilen gelirlerin idaresini sağlayabilmek amacıyla uluslararası resmi bir komisyonun kurulmasını istemiştir. Bâbıâli bu talebi

¹⁵¹ İsmet Bozdağ, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, 6. Bs (İstanbul: Pınar Yayınları, 1985), 70.

¹⁵² Ürkmez, *II. Abdülhamid'in Modernleşme Anlayışı*, 87.

¹⁵³ Resül Narin, "Düyük-ı Umûmiye İdaresi ve Adapazarı", *Karadeniz Araştırmaları* 6/21 (2009): 51.

onaylamamış, alacaklıların belirleyeceği temsilcilerden oluşan bir meclis için 20 Aralık 1881’de Muharrem kararnamesini ilan etmiştir. Sonrasında alacaklıların çıkarlarını korumak adına Osmanlı ile alacaklıların birer temsilcisinin yer aldığı Düyûn-ı Umûmîye-i Osmaniye (Genel Borçlar) adında bir idare meclisinin kurulmasını kararlaştırmıştır. Bu idare meclisi Avrupalıların denetiminde 7 üyeden oluşmaktaydı. Üyelerin 6’sı borç veren Avrupalı devletleri temsilen geriye kalan bir kişi ise oy hakkı dahi bulunmayan bir Türk’ten oluşmaktaydı. Bu durum Osmanlı’nın her daim denetime tabi tutulabileceğini, borçlar ve azınlıklar meselesi kullanılarak devletin iç işlerine karışabileceklerini ve bunun sonucunda da Osmanlı Devleti egemenliğinin zora sokulacağını göstermektedir.¹⁵⁴

Borçlar bu şekilde bitmemiş aksine dış borçlanma devam etmiş ve 1886-1908 yılları arasında on iki yeni borç anlaşması yapılmıştır. Bu borçlar; demiryolu, liman, sulama kanalları yapımında kullanılmıştır. Düyûn-ı Umûmîye İdaresi’nin kurulmasıyla birlikte Osmanlı Devleti, borçlarını ödeme fırsatı bulsa da siyasi bağımsızlığı da olumsuz yönde etkilenmiştir. Osmanlı Devleti süreç içerisinde jeopolitik konumunun öneminden faydalanarak denge politikası izlemiş ve bu idarenin kurulmasına rağmen diğer devletlere göre siyasi bağımsızlığını koruyabilmiştir. Avrupalı Devletler, Osmanlı topraklarında tek bir devletin hâkimiyet kurmasını istememiş ve en büyük payın kendilerine düşmesi için faaliyetlerde bulunmuştur. Osmanlı Devleti de bu durumu fırsat bilerek denge politikasıyla ayakta durmaya çalışmıştır.¹⁵⁵

Padişah, vergilerin toplanmasıyla ilgili bir takım hususları dile getirmiş ve bu hususlara göre belirtilen zamanlarda makbuz karşılığında toplanması istenmiştir. Bu istekler, 11 Kasım 1879 Tahsilât-ı Emvâl Nizamnamesi ile hayata geçirilmiştir. II. Abdülhamid, ek vergi reformu yaparak devlet gelirlerinin tahsilatında artış yaşanmasını sağlamıştır. 1880–1881’de 1.615 milyon kuruş olan gelirler, 1898-1899’a gelindiğinde 1.722.5 milyon kuruşa çıkmış ve 1906–1907’de devlet gelirleri 2.209.5 milyon kuruş olmuştur. Bu süreçte II. Abdülhamid, maliyeye ağır bir yük yüklememek ve kötü olan mali durumu zora sokmamak amacıyla olası savaşlardan uzak durmaya çalışmıştır. Padişah, saray masraflarını kısmıştır. 1880 ile 1907 arasında Osmanlı Daire Bütçelerindeki değişikliklere baktığımızda; 1880-1881’de donanmaya ayrılan bütçe 98.9

¹⁵⁴ Sonyel, *Azınlıkların Rolü*, 285; Cevdet Küçük - Tefik Ertüzün, “Düyûn-ı Umûmiyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10: 58-62.

¹⁵⁵ Küçük - Ertüzün, “Düyûn-ı Umûmiyye”, 10: 58-62.

iken 1907-1908'de 60.8'e düşürülmüştür. 1880-1881'de polisler için 185.1 iken; 1907-1908'de 130.6'ya düşürülmüştür. Hazine-i Hassa'ya ayrılan 105.9'luk bütçe 57.7'ye; Yasama Kurumları bütçesi 11.3'ten 1.32'e; Maliye ayrılan bütçe 107.2'den 99.3'e düşürülmüştür. Orduya ayrılan bütçe 547.4'ten 898.1'e; Sadrazamlık bütçesi 56.9'dan 114.09'a; Şehzadeler için ayrılan bütçe 22.2'den 35.7'ye; Adalet bütçesi 42.6'dan 51.9'a ve İlmiye için ayrılan bütçe 18.6'dan 27.4'e yükseltilmiştir. II. Abdülhamid, kendi döneminde devletin kapılarını batıya açmış ve miri toprakları özelleştirerek özel girişimlerin artmasını sağlamıştır. Böylece hem kırsalda hem de ticaret sektöründe ilk modern Müslüman burjuvazisinin doğmasına neden olmuştur.¹⁵⁶

2. Balkanlar'da Ekonomik Faaliyetler

Osmanlı topraklarında XVI.-XIX. yüzyıllar arasında nüfusta birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Nüfusta yaşanan değişiklikler XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin ekonomisine olumlu yönde etki etmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda yaşamış olduğu toprak kayıpları bu olumlu etkiyi geri plana itmiştir. Bu yüzyıldan itibaren Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan, Eflak ve Boğdan gibi bölgeler Balkanlar'da önemli bir yere sahipken kaybedilmiştir. Bu topraklar kaybedilmiş olmasına rağmen o dönem Osmanlı'nın nüfus yoğunluğu 1830'lu yıllardan fazlaydı. Nüfus yoğunluğunun artması iktisadî olarak büyüme açısından önemli bir yere sahipti. Bu sayede tarım işçilerinin sayısında artış olmuş ve sanayi ürünü pazarlarında genişleme yaşanmıştı. Artan işçi sayısı 1850'den itibaren demiryolu, telgraf ve nakliyat ile ilgili projelerin inşasında da etkili olmuştu. Çünkü artan nüfusla birlikte işletmelerdeki maliyet azalmıştı. Sınai kalkınma, nüfusun genel olarak seyrek yerleşim yerlerinde gecikmişken yoğun olan bölgelerinde daha gelişmiş düzeydeydi. Nüfusun seyrek olduğu yerlerde piyasa maliyetinden kaynaklı olarak modern tarım üretimi yerine ilkel tarım üretimi daha yaygındı. XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı nüfusunun büyük bir kısmı Rumeli'de yaşamaktaydı. Tebaanın büyük bir çoğunluğu zirai faaliyetlerin yürütülebildiği bölgelerde yaşamaktaydı.¹⁵⁷ Tarım dışında bölgede ticaret ve hayvancılık faaliyetleri de yürütülmekteydi.

¹⁵⁶ Stanford J. Shaw - Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, trc. Mehmet Harmancı, 3. Bs (İstanbul: E Yayınları, 2010), 2: 276-278.

¹⁵⁷ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Hayatı*, ed. Halil İnalcık - Donald Quataert, 2. Bs (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006), 2: 901-905.

2.1. Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Arnavutluk, Makedonya ve Sırbistan'daki Ekonomik Faaliyetlere Genel Bakış

Balkan yarımadasında yürütülen ekonomik faaliyetlere baktığımızda, zengin tarım imkânlarına sahip olduğu görülmektedir. Balkanlar'ın güneyinde kalan Rodop dağları ve çevresi manganez, kurşun, altın, çinko ve krom gibi madenler açısından zengin bir bölgedir. Yüksek ve engebeli dağlarla çevrili olarak bilinen Balkanlar verimli vadi ve ovalara da sahiptir. Bu vadi ve ovaların en geniş ve verimli olanları Bulgaristan, Sırbistan, Romanya ve Macaristan topraklarında yer almaktadır. Bu topraklardaki başlıca tarım ürünleri ise tütün, mısır, üzüm, buğday, ayçiçeği ve sebze-meyvedir.¹⁵⁸

Yunanistan'ın dağlık arazilere sahip olmakla birlikte topraklarının yüzde 30'u tarıma elverişlidir. Önemli tarım ürünlerine baktığımızda; tahıl, tütün, pamuk, pirinç, zeytin, incir, üzüm, meyve ve sebze gibi ürünlerin yetiştiriciliğinin yapıldığı görülmektedir. Hayvancılıkla uğraşan bir kesim olsa da bu tarım kadar gelişim göstermemiştir. Hayvancılığın yeteri kadar gelişmemesinin sebebi olarak geniş otlak arazilerine sahip olmayışı gösterilebilir. Koyun, inek, sığır, keçi ve kümes hayvancılığı yapılmaktadır. Başlıca madenlere bakıldığında; krom, mermer, demir, nikel, bakır, kurşun, linyit, alüminyum gibi madenlere sahip olduğu görülmektedir.¹⁵⁹

Arnavutlara ait toprakların yalnızca yüzde 17'si tarıma elverişlidir. Tarım faaliyetlerinin en geliştiği yerler ise Avlonya ile Draç ovalarıdır. Ziraat açısından patates, buğday, tütün, elma, kiraz, şeker pancarı, kestane, armut, zeytin, şeftali, incir, mısır ve turunçgiller gibi ürünlerin yetiştiriciliği yapılmaktadır. Arnavutluk'un doğu bölgeleri dağlık alanlardan meydana gelmekteydi. Bu yüzden doğuda hayvancılık faaliyetleri yaygındı. Özellikle çiftlik hayvancılığı önemli ekonomik faaliyetlerdendi.¹⁶⁰

Osmanlılar döneminde Makedonya'nın Kalkandelen (Tetovo) kenti hem tekstil endüstrisinde hem de zirai açıdan önemli merkezlerden biriydi. Bölgede gelişen

¹⁵⁸ Kaçmaz, "Balkan Coğrafyası", 1: 25.

¹⁵⁹ Halil Kurt, "Yunanistan", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43: 585.

¹⁶⁰ Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3: 383-384.

meslekler dericilik, ayakkabıcılık, demircilik, nalbantlık ve neccarlıktır. Makedonya’da tarım, sanayi ve hayvancılık gibi ekonomik faaliyetler yapılmaktaydı.¹⁶¹

Bulgaristan’da tarım gelişmişken hayvancılık gelişmemiştir. Tarım ürünleri içerisinde buğday üreticiliği öne çıkmaktadır. Daha önce hayvan yemi olarak kullanılan mısır üreticiliği ikinci sırada yer almaktadır. Diğer tarım ürünleri ise; arpa, çavdar, nohut ve pirinç yetiştiriciliğidir. Romanya topraklarının %90’ı tarıma elverişliken ekonomisinin %80’ini tarım, %8’ini endüstri, geriye kalan %12’lik kısmını hayvancılık ve diğer faaliyetler oluşturmaktaydı. Yetiştirilen ürünlerine baktığımızda diğer Balkan ülkelerinde olduğu gibi mısır, ay çiçeği, arpa, tütün, buğday, kenevir, yulaf, şeker kamışı, çavdar, üzüm ve meyve yetiştiriciliğinin yapıldığı görülmektedir. Hayvancılık faaliyetlerinde koyun, sığır ve kümes hayvanlarının yetiştiriciliği yapılmıştır. Madenler açısından da zengin bir ülkedir; kömür, demir, kurşun, çinko, altın ve gümüş gibi madenler, ülkede çıkarılan madenlerin başında gelmektedir.¹⁶²

Sırbistan’da genel olarak tarım ve hayvancılık yapılmaktaydı. Niş kentinde tarım, hayvancılık dokumacılık, dericilik, demircilik ve kısmen de olsa ticaret gibi çeşitli ekonomik faaliyetler yürütülmekteydi.¹⁶³ Prizren’de XIX. yüzyılda ekonominin gelişmesiyle birlikte köyden kente göç hareketleri yaşanmıştır. Köydeki tarımsal faaliyetlerini bir kenara bırakan bu kesim, kentte hem iş gücünü hem de zanaatkâr sayısını artırmıştır. Sanayi inkılabının ardından bölgede tüfek, ipek, bıçak, deri ve yün üretimi yapan zanaatlar öne çıkmıştır. Prizren’de büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık faaliyetleri de yapılmaktaydı. Buradaki zanaatkârlar küçükbaşlara ait derileri işlemede ustalaşmışlardı.¹⁶⁴

2.2. Bosna-Hersek’te Ekonomik Faaliyetler

Bosna, yayla ve dağlık araziden oluştuğundan dolayı hayvancılık faaliyetleri daha fazla yayginken tarla tarımı ve çiftçilik de yapılmıştır.¹⁶⁵ Kuzeybatı ve Kuzeydoğu

¹⁶¹ Mehmet İnbaşı, “Kalkandelen’de Sosyal ve Ekonomik Hayat (XV-XVI. Yüzyıllar”, *Osmanlı Dönemi Balkan Ekonomisi*, ed. Zafer Gölen v.dğr. (Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2018), 96-128.

¹⁶² Özey, “Balkanların Coğrafi Yapısı”, 1: 42-44.

¹⁶³ Hasan Babacan - Abidin Temizer, “XIX. Yüzyıl Ortalarında Niş Sancak Merkezinde Ekonomi ve Meslekler”, *Osmanlı Dönemi Balkan Ekonomisi*, ed. Zafer Gölen v.dğr. (Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2018), 177-200.

¹⁶⁴ Yücel Yiğit, “XIX. Yüzyılda Prizren’de Debbaglar”, *Osmanlı Dönemi Balkan Ekonomisi* (Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2018), 261-282.

¹⁶⁵ Branislav Djurdjev, “Bosna-Hersek”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6: 297-299.

Bosna'da bereketli topraklar yer aldığından Osmanlı Devleti, bu bereketli toprakları ekonomik açıdan gelir getirmesi için çeşitli alanlarda değerlendirmeye çalışmıştı. Özellikle son yıllarında, bu bölgelerden Dalmaçya ve Orta Avrupa ülkelerine ihraç edilmek üzere tahıl üretimi yapılmıyordu. Gıda sıkıntısı çeken bu ülkelere yapılan ihracat, 1864 yılında yapılan ihracatın toplamda %44'üne ulaşmıştı. 1878'deki Habsburg istilasına kadar olan süreçte, Bosna'nın kuzeybatı ve kuzeydoğusu çiftlik ürünlerinde canlı bir ticarete sahipti. Yaşanan bu istiladan sonra ihracat faaliyetleri sekteye uğramıştır. Bunun sonucunda da Bosna kentlerinde buğday ununa olan talebin arttığı görülür. Hersek'teki araziler de tarım faaliyetleri için elverişliydi. Burada ihracatı yapılan en önemli ürün tütün iken; bunun yanı sıra kereste ve demir ihracatı da yapılmaktaydı. XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde küçük imalat sanayileri ve ufak zanaatkarlık da neredeyse kendine yetebilme seviyesine ulaşmıştı. İthalatı yapılan ürünlerin büyük bir kısmını kahve, şeker ve pirinç oluştururken; bunların dışında pamuklu ve yünlü dokumlar da ithalatın önemli bir ayağını oluşturmaktaydı. İthalatta yer alan ürünlerin Bosna'nın mevcut şartlarında üretimi zor hatta mümkün olamamasından kaynaklı ithalatı yapılarak temin edilmeye çalışılmıştır. İthalat faaliyetleri günümüzde İtalya'ya bağlı olan Trieste şehri üzerinden yapılmıyordu. Bosna ekonomisi 1870'den sonra gerilemeye başlamıştır. Bu gerilemenin nedeni olarak, Bâbıâli'nin taşra eyaletlerine yapılan harcamaları kısıtlaması ve vergi toplayarak uluslararası kredi notunu yükseltmeye çabalaması gösterilebilir. 1877 yılında elde edilen hasadın, ülkenin en bereketli hasat dönemlerinden olduğu ve canlı hayvan ticaretinde de ilerleme kaydedildiği görülmektedir. Bir sonraki yıl, iyi seviyelere ulaşan hasat işgal nedeniyle yapılamamıştır.¹⁶⁶

2.3. Bulgaristan'daki Ekonomik Faaliyetler

Osmanlı idaresinin kurumsal yapıları, 1870'li yıllarda Bulgaristan'da ileri düzeyde parasallaşmaya ve gelişmiş ihracata dayalı tarım ile dağlık bölgelerde gelişen proto-sanayileşmeye katkıda bulunmuştur. Ekonomik açıdan proto-sanayileşme faaliyetleri ürün çeşitliliği açısından ithalatın tamamlayıcılığını üstlenmiştir. Sırbistan ve Bosna bu tarz bir gelişimi o dönemde yaşamamıştır. Sırbistan'da yaşanan orman katliamı, 1860-1870 yılları arasında uluslararası pazarda yaşanan olumlu gelişimler nedeniyle gündeme hemen gelmemiş olsa da bu durum, temel kaynakların zarar görmesine sebep olmuştur.

¹⁶⁶ Michael Palaret, *Balkan Ekonomileri 1800-1914 Kalkınmasız Evrim*, trc. Ayşe Edirne, 1. Bs (İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınevi, 2000), 163.

Osmanlı idaresinden çıkan Bulgaristan ile birlikte ekonomik gelişimi destekleyen kurumlar da ortadan kalkmıştır.¹⁶⁷

Osmanlı Devleti, 1876 yılında Bulgaristan'ın Panagjurishte bölgesinde ortaya çıkan ve yaklaşık 1.000 Müslümanın öldürülmesine sebep olan isyanı büyük çabalar harcayarak bastırmaya çalışmıştır. 1878 yılına gelindiğinde, Bulgaristan'daki Osmanlı yönetimi ve ekonomik gelişmeler sona ermişti. Balkanlar'daki emellerini gerçekleştirmek için uygun bir ortam yakalayan Rusya, 1877 yılında Bulgaristan'ı istila etmiştir. Bâbiâli yaşanan bu istila sonrasında 1878 yılında barış talep ederek San Stefano Antlaşması'nı imzalamış ve yapılan antlaşma sonucu Balkan yarımadasını terk etmiş, Batı dünyası Balkanlar'da güçlü bir Rusya görmeyi istemediklerinden dolayı bu duruma şiddetle karşı çıkarak Rusya'nın, Berlin Kongresi akabinde, istila ettiği toprakların yarısını Osmanlı yönetimine geri vermesini sağlamışlardır.¹⁶⁸ Rusya daha öncesinde istila ettiği bölgelerde Bulgaristan merkezli bir devlet kurmuşken; kongre sonrası elinde kalan topraklarda, bir Bulgar Prensiği kurmuştur. Rusların, Panslavizm girişimlerini önleyebilmek amacıyla, Plovdiv ve Sliven sancakları birleştirilerek özerk Doğu Rumeli eyaleti kurulmuştur. Teoride Bulgaristan ve özerk Doğu Rumeli eyaleti Osmanlı yönetiminde yer alsa da pratikte, Bâbiâli bu topraklardaki denetimini yitirmiş; 1885 yılına gelindiğinde Bulgaristan, Doğu Rumeli'yi ele geçirmek amacıyla darbe yapmış ve başarılı olmuştur. Bulgaristan'ın topraklarını genişletmesi ve bölgede gücünü arttıracak faaliyetlerde bulunması diğer ülkeler tarafından hoş karşılanmamıştı. Bu durumdan rahatsız olan ülkelere biri de Sırbistan'dı. Sırbistan, Bulgaristan'ın işgal ettiği Doğu Rumeli eyaletini kendi topraklarına katmak üzere işgal girişiminde bulunmuş ve orduları Slivnitsa'da bozguna uğratılmıştır.¹⁶⁹

Bosna-Hersek ile Bulgaristan karşılaştırıldığında ise Bosna-Hersek 1851'den önceki süreçte yoksul bir görüntüye sahip gibi görünse de aslında yoksul olmadığı görülecektir. Bosna'daki hâkim güç İslam ve Osmanlı ile bağlantılı kültürel güçlerdi. Bu yüzden Bosna'da Ortodoksluk veya Katoliklik gibi inançlar geniş bir kitleye hitap edememişti. Ancak Bulgaristan'da yaşanan yenilikçi hareketler Ortodoksluk inancıyla

¹⁶⁷ Palaiet, *Balkan Ekonomileri*, 195.

¹⁶⁸ Mustafa Burma, "Bulgaristan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ayrılış Sürecinde Bulgar Ayaklanmaları", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 1/1 (2012): 75-81.

¹⁶⁹ Palaiet, *Balkan Ekonomileri*, 197-198.

bağlantılıydı. Ömer Paşa, Bosna-Hersek'i yeniden fethedince bölgedeki gerilemede kısmi azalma görülmüşse de yapılan reformlarla birlikte Bosna, feodal dönemle kıyaslandığında yine de yoksullaşmıştır. Halkın büyük çoğunluğu, devletin taleplerindeki artıştan dolayı kendini baskı altında hissetmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu topraklardaki yenilikçi hareketleri gecikmeli de olsa ulaşmış ve ticaretin gelişmesine katkı sağlamıştır. 1850'li yıllarda Sırp-Ortodoks kolonisi üstün bir etkinliğe sahip bir şekilde Saraybosna'ya yerleşerek Avusturya ile olan ticareti artırmıştı. Bosna valiliğine atanan Osman Paşa döneminde Boşnak Hristiyanlar maddi manevi pek çok açıdan ilerlemiştir. Ticaret canlanmış ve birçok kapitalistin yetiştiği görülmüştür. Osman Paşa yalnızca ticari ya da alt yapı değil eğitim açısından da birtakım girişimlerde görev almıştır. 1871 yılında okula giden çocuk sayısı 35.996 iken bu sayı 1874 yılına gelindiğinde 39.161'e çıkmıştır. Bu çocukların %88,5'i Müslüman ailelerin çocukları idi. İdaresindeki Boşnak Hristiyanların bile takdirini kazanan Vali Osman Paşa daha sonra bu görevden alınmıştır.¹⁷⁰

Rusların istilacı tutumlarından dolayı Osmanlı'ya diplomatik açıdan destek veren İngiliz Disraeli hükümeti, yaşanan bu olaylardan sonra izlediği politikadan vazgeçmiştir. Bu durumu fırsata çeviren Rusya, Osmanlı'ya saldırmış ve 1877'de Bulgaristan'a girmiştir. 1878 yılında ise alınan mağlubiyetten sonra Bâbıâli ateşkes talep etmiş ve bunun soncunda imzalanan Ayastefanos Antlaşmasıyla birlikte Balkanlardan çekilmek zorunda kalmıştır. Bu durumu kabul etmeyen Batılı güçler, Berlin Kongresi'ni düzenlemiş ve ele geçirilen toprakların yarısının Osmanlı'ya bırakılmasını sağlamıştır. Bu esnada bölgede Bulgar Prenslığı kurulmuştur.¹⁷¹ Batılı güçler, Osmanlı'nın yararına bir sonuç elde etmek istedikleri için değil güçlenen bir Rusya görmek istemedikleri ve Osmanlı'dan toprak elde etme isteklerinden dolayı böyle kararlar almıştır.

Rusya, Panslavizm anlayışına bağlı kalarak yayılmacı hareketlerde bulunmaya devam etmiş, Osmanlı Devleti ise Plovdiv ile Sliven sancaklarını birleştirerek birtakım önlemler almaya çalışmıştır. Böylece Doğu Rumeli özerkleştirilerek uluslararası yönetimin eline geçmiştir. Çünkü Bulgaristan ve Doğu Rumeli eyaleti, teorik olarak

¹⁷⁰ Palaiet, *Balkan Ekonomileri*, 187-189.

¹⁷¹ Shaw - Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu*, 2: 232-237.

Osmanlı hâkimiyetinde bulunuyor olsa da pratikte hükümet, bu topraklardaki denetim yetkisini de etkisini de kaybetmiştir.¹⁷²

1885 yılında yapılan Doğu Rumeli ile Bulgaristan'ı birleştirme çabaları başarılı olmuştur. Bulgaristan'ın toprak artışıdan rahatsız olan Sırbistan, Doğu Rumeli'yi işgal etmeye kalkışmışsa da Slivnitsa bölgesinde bozguna uğramıştır. Bulgarlar, bu ayrılış ile birlikte toprak sahibi olma konusunda da birtakım değişikliklerde bulunmuştur. Osmanlı hâkimiyeti altındayken rahatsız oldukları konulardan biri de Hristiyanlarla Müslümanlar arasında toprak dağıtımının olmadığını düşünmeleri idi. Ancak gerçekte Hristiyanlar daha fazla toprağa sahipken Müslümanlar büyük çiftliklere sahipti. Savaşın sonra Hristiyan halk, Müslümanların elinde bulunan toprakları ele geçirmiş, bazı Müslüman çiftlikleri Rus ordusu tarafından yağmalanmış, çiftlik sahiplerinden bazıları kaçarak kurtulurken bazıları da öldürülmüştür. Kaçarak kurtulmaya çalışanlar, topraklarını Bulgarlar'a emanet etmişse de geri döndüklerinde topraklarının satıldığını görmüşlerdir. Kırsal kesimden kentlere göç hareketi de bu esnada başlamıştı. Rus yönetimi, Müslümanların 2,2 hektardan fazla toprak sahibi olmasını yasaklamış ve Hristiyan halkın daha fazla toprak sahibi olma isteğini desteklemiştir. Böylece boş kalan arazilerde iskân için Makedonya ile Banat'ta yaşayan Bulgar ailelere 3 ila 6 hektar arasında araziler verilerek ülke kapılarını açmıştır. 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması, Bulgar hükümetinin yapmış olduğu Müslüman arazilerini istimlak etme faaliyetinden alıkoymuştur. Gasp veya zorunlu haciz yöntemiyle elden çıkarılan mülklerden dolayı tazminat verilmesi istenmiş ancak bu karar çok nadir uygulanmıştır. Göç etmek zorunda kalan Müslümanlara ait toprakların büyük kısmı el değiştirmiş ve 1879 ile 1883 yılları arasında 102,1 milyon kuruşluk bir değere sahip Doğu Rumeli'deki topraklar satılmıştır. Piyasadaki doygunluk sebebiyle bu arsalar ucuza satılmıştır. Bu sayede eskiden toprak işçisi durumunda olanlar toprak sahibi olmuştu. Osmanlı hâkimiyetinin sonlanmasıyla birlikte Bulgar çiftçiler, üzerlerindeki vergi yükünü hafifletmişti. Doğu Rumeli eyaletindeki ondalık vergisi, 1873-75 yılları arasında yaklaşık 40,4 milyon kuruşken; 1879 yılında 32,2 milyon kuruşa, 1880 yılında 28 milyon kuruşa ve 1881 yılında ise 30 milyona kadar düşmüştür. Köylülerin kısmi olarak muaf tutulmasıyla bina vergisi, 1876 yılında 6,66 milyon kuruşken; 1877 yılında 6,45 milyon kuruşa, 1880-81

¹⁷² Shaw - Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu*, 2: 243-247; Palaiet, *Balkan Ekonomileri*, 198.

yıllarında 643 bine, 1881-82 yıllarında ise 973 bine kadar düşüş yaşamıştır. Kentlerdeki ticaretle kırsaldaki hayvan yetiştiriciliği ve araba taşımacılığındaki vergi, 1876 yılında 6,22 milyon kuruşken; 1880-81 yıllarında 3,63 milyon kuruşa, 1881-82 yıllarında ise 4,34 milyon kuruşa kadar gerilemiştir.¹⁷³

Bulgaristan'daki yünlü dokuma sanayisi, 1870'li yıllardan XXI. yüzyıl başlarına kadarki süreçte proto-sanayileşme yerini makineleşmeye bırakmış ve böylece fabrika imalatı kumaş üretimi oranını arttırmıştır. Bu durum üretimde %11,5'lik gibi bir paya sahipken %81,9'a çıkması anlamına gelir. 1876-1878 yıllarındaki olaylardan dolayı makineleşme süreci yavaşlamış, var olan fabrikalar ya tahribe uğramış ya da çürümeye terk edilmiştir. Yaşanan olumsuzluklara rağmen 1885-1892 yılları arasındaki mevcut yün dokuma fabrika sayısı 25'e çıkmıştır. 1894-1911 yılları arasındaki dönemde, tekstil sanayisinin ana mal varlığındaki değer %7,2 artmıştır. 1907 yılından itibaren bu ürünler, büyük ölçekli safi üretimdeki gelirlerin %24'lük oranını oluşturmuştur. Ayrıca Musevi bir tüccarın kurmuş olduğu ve eskiden terzilik merkezi olan Tatar Pazarcık'ta pamuklu bez dokumaları da 100-150 kadar kadına iş olanağı sağlamıştır.¹⁷⁴

Nevesinje'deki Hristiyan halk, toprakla ilgili düzenlemeler konusundaki olumsuzluklardan dolayı ayaklanmış ve bu durum, Osmanlı idaresinin Bosna'da sona ermesinin nedenlerinden biri olarak görülmektedir. Avusturya, bu ayaklanmaya başta kayıtsız kalsa da Müslümanların işgale karşı direnişinden sonra karışıklıktan yararlanma isteğinden dolayı Hristiyanlara iyi niyet gösterisinde bulunmuştur. Hristiyan halkın sempatisini kazanmak için %12,5 olan Osmanlı vergisini %10'a indirmiştir. Avusturya yönetimi, toprak reformunu göze alamadığından ekstansif tarım metotlarını uygulayarak tarımsal gelişimi desteklemiştir. 1859 Bosna Safer Yasası'nda belirtilen kmet¹⁷⁵ adı verilen kiracı köylüler ile toprak sahipleri arasındaki ilişkiyi düzenleyen uygulamalar devam etmiştir. Toprak sahiplerinin çoğu Müslümanlardan oluşmaktaydı. Bu düzenlemeye göre kmetler, verilecek ürün oranını belirleme hakkına sahip olmuştur.¹⁷⁶

¹⁷³ Palaiet, *Balkan Ekonomileri*, 198-201.

¹⁷⁴ Palaiet, *Balkan Ekonomileri*, 224-228.

¹⁷⁵ Ciro Truhelka, "Bosna'da Arazi Meselesinin Tarihi Esasları", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* 1 (1931): 46-47.

¹⁷⁶ Palaiet, *Balkan Ekonomileri*, 232-233.

Toprak gelirleri azalıp faiz oranlarının yükselmesi sonucu arazi fiyatları düşmüş ve 1880’li yıllarda Posavina’daki araziler, yüzölçümleriyle hasılat gelirleri karşılaştırıldığında hasılat oranının çok düştüğü görülmüştür. Büyük malikâne arazileri, kmet aileleri arasında tarlalara bölünmüş, bu durum arazi sahibi için kiralanan toprak birimine oranla düşük verim alınmasından kaynaklı olarak düşük kira geliri anlamına geliyordu. Bunun sonucunda pek çok Avrupalı aile, Müslüman toprak sahiplerinin arazisinde kiracı olarak çalışmaya daha da istekli hale gelmiştir. Hayvancılıktaki gelirler toprak sahipleriyle paylaşılmasa da koyun, sığır sürülerinden büyük çoğunlukta olanlarından vergi alınmaktaydı. 1880’li yıllarda köylülerin, devlet malı ormanlarda otlatma hakkına sahip olmalarıyla birlikte köylüler hayvanlarını otlatmaya daha fazla emek harcamaya başlamıştır. Sonraki yıllarda yaşanan nüfus artışı, toprak kıtlığına sebep olmuş ve kmet olmak gözde iş haline gelmiştir. 1902 yılında nadasa bırakılan araziler, toprak sahipleri için kmet ailelerine verilen arazilerden daha değerli bir hal almıştı. O dönem yaşanan Sırbistan göçünün nedenlerinden biri de toprak sahiplerinin kmetlere verdikleri toprakları geri alabilmek için göçe teşvik etmeleridir. Bosna-Hersek’teki tarımsal ve hayvansal hasılat, 1879 ile 1882-1885 yılları karşılaştırıldığında kişi başına düşen hasılatta artış yaşanmıştır. 1886-1890 yılları önceki yıllarla kıyaslandığında hayvan varlığı artmış ancak aynı oranda olmasa da hayvansal ürünlerde de kısmi olarak ve bu yıllarda kişi başına düşen üretim miktarında da artış görülmüştür. 1891-1900 yılları arasındaki üretim miktarı önceki yıllara göre artsa da dokuz yıllık bir durağanlık yaşamıştır. Bu yıllar arasında hayvan varlığı ve hayvansal ürünlerde kısmi artış olmuş, tahıl üretiminde kısmi düşüş yaşanmış ve bahçe ürünlerinde ise kısmi artış olmuştur. 1901-1905 yılları arasında hayvan varlığı ve hayvansal ürünlerinde, tahıl ve bahçe ürünlerinde düşüş yaşanmış ve dolayısıyla kişi başına düşen üretim miktarı da düşmüştür. 1906-1910 yılları arasında hayvan varlığında bir değişiklik olmamış, hayvansal ürünlerde ve tahıl üretiminde düşüş yaşanmış, bahçe ürünlerinde kısmi bir artış olmuşsa da kişi başına düşen üretim miktarı giderek düşmüştür. Bu duruma bakıldığında, işgalden sonraki süreçte yapılan birtakım düzenlemelerden dolayı üretimde ani bir yükselme yaşandığı söylenebilir. Fakat tarımsal üretimdeki yapısal durgunluktan dolayı kırsal nüfusun artmasıyla arz-talep ilişkisindeki denge bozulmuştur. Devlet malı olan ormanlardan

yararlanan köylüler, ormancılık yasalarından dolayı hayvanlarını otlatmada sıkıntı yaşamış ve bunun sonucunda hayvan sürü sayısı azalmıştır.¹⁷⁷

2.4. Karadağ'da Ekonomik Faaliyetler

XIX. yüzyıl boyunca Karadağlı erkekler, iş bulmak amacıyla İstanbul ve çevresine göç etmeye başlamış, elde ettikleri gelirlerle ailelerine yardım etmeye ve vergilerini ödemeye çalışmışlardır. Osmanlı Devleti, Karadağlı göçmenlerin bu sorumluluklarını yerine getirebilmeleri için müdahale etmiş; 1858'de 452, 1858'de 241, 1869'da 442, 1874'te 239 işçiyi İstanbul'a göndermiştir. İstanbul'un iş gücü talebinin çoğunluğunu karşılayan Karadağlılar, uşak ya da işçi olarak çalışmış; zenginlerin ve büyükelçiliklerin güvenlik görevlisi, bekçi ve seyis gibi ihtiyaçlarını da karşılamak üzere görevlendirilmiştir. Bunlar dışında limanlarda ve inşaatlarda çalışan Karadağlı işçiler de mevcuttu. Karadağ senatosu, İstanbul'a gelen işçilerin denetimini sağlamak amacıyla 'kaptan' adı verilen görevliler sayesinde; işçilerden cizyelerin toplanması, ailelerine yardım amaçlı para gönderme işleri, çalışmak üzere gelenlerden farklı yollara sapanlarla kaçak yollardan gelen göçmenlerin tespit edilip Karadağ'a geri gönderilmesi gibi işleri takip edebilmekteydi.¹⁷⁸

Karadağ halkı 1875'te Hersek'teki ayaklanmalara destek olmuş ve 1875-1878 yıllarında yaşanan olaylar Karadağlıların lehine gelişerek Prens Nikola'nın savaşta başarılı olmasını sağlamıştır. Berlin Konferansıyla birlikte Karadağ toprakları üç kat artmıştır. Karadağ'da yaşanan toprak artışı ve topraklardaki verimliliğin yüksek olması bazı sonuçları da beraberinde getirmiştir. Ele geçirilen verimli topraklarda yaşayanların çoğu Müslümanlardır. Ülkenin benimsediği toprak yönetim sistemi, kişisel mülkiyet anlayışının gelişimine elverişsizdi. 1876-1880 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinden çıkan topraklar arasında Podgorica, Bar, Niksiç ve Uljin gibi ekonomik açıdan önem taşıyan kentler de Karadağ hâkimiyetine girmiştir. Podgorica toprakları, Müslümanlara ait arazilerden oluşmaktayken Karadağ ordusuna ödül olarak dağıtılmıştır. Karadağlılar, yapılan antlaşmalara aykırı davranarak Müslümanların elinde bulunan arazilere el koymuş ve böylece kentin ekonomisinin gerilemesine sebep olmuştur.

¹⁷⁷ Palaiet, *Balkan Ekonomileri*, 235-238.

¹⁷⁸ Palaiet, *Balkan Ekonomileri*, 175.

Müslüman halk, hem ekonomik sıkıntılardan hem de zorbalıklardan dolayı göç ettiğinden dolayı kentlerdeki Müslüman nüfus oranında da düşüşler yaşanmıştır.¹⁷⁹

Karadağ, Uljin ve Niksiç'te Müslümanlardan geriye kalan arazileri Podgoriça'da yaptığı gibi düşük bir meblağ karşılığında elde etmeye çalışmıştır. Buna karşı çıkan Müslümanlar, 1881'de Podgoriça'da yer alan emlak değerinin tespit edilmesi için bir komisyon kurmuştur. 1882'de çalışmasını sonlandıran komisyon, Müslümanlara ait malların 50.000 lira değerinde olduğunu belirtmiştir. Tespit edilen bu meblağın Karadağ tarafından dört taksitte ödemesi kararlaştırılmıştır. Ancak bu bedel ödenmediği gibi Podgoriça, Niksiç, Bar ve Uljin başta olmak üzere pek çok yerdeki Müslümanlara ait emlakiler hile ile ele geçirilmiştir.¹⁸⁰

1906 yılının son aylarından itibaren Sırbistan göçmen kabulünü durdurduğundan dolayı Karadağ halkı, Osmanlı Devleti'nin başkentine veya Yunanistan'ın farklı bölgelerine inşaat sektöründe çalışmak üzere göçlerin yoğunluğunu artırmıştır. Osmanlı Devleti'nin başkentinde çalışmak, Karadağ halkının dünyadaki iş gücü piyasasından haberdar olmasını sağlamıştır.¹⁸¹

2.5. Balkanlarda Sanayileşme

Sanayileşmeye baktığımızda Osmanlı hâkimiyetinden ayrılmadan önce Bosna'da yer alan meşe ormanları, Fransa'nın şarap üretiminde kullanılmak üzere ihtiyaç duyduğu fiçilerin tahtaları için işletilmekteydi. 1870'li yıllarda ortaya çıkan siyasi huzursuzluktan dolayı üretimde azalma yaşanmış, işgalden 1881'e kadar olan dönemde ise talepte de azalma yaşanmıştır. İşgalden sonraki süreçte de girişimcilik faaliyetleri devam etmiştir. Müslüman halk, Ortodoks ve Katolik Hristiyanlarına göre daha çok girişimcilik faaliyetlerinde bulunmuştur. 10.000 kişi içerisinde 198 Müslüman sanayi firması sahibiyken; 166 Katolik Hristiyan ve 111 Ortodoks Hristiyan firma sahibiydi. Osmanlı yönetimindeki Bosnalılar, yün dokuma ürünü ihtiyaçlarının büyük bir kısmını Güney Bulgaristan'dan karşılamaktaydı. Güney Bulgaristan'ın 1860'lı yıllarda Bosna'ya ihraç ettiği hazır giyim ürünleri, yılda yaklaşık beş milyon kuruşluk bir değere sahipti. Avusturya-Macaristan yönetiminin gümrük vergilerinden dolayı ithal tekstil ürünlerinde

¹⁷⁹ Zübeyde Güneş Yağcı, "Berlin Antlaşması'ndan Sonra Müslümanların Karadağ'da Kalan Arazileri Meselesi", *Belleten* LXXX/287 (2016): 180-182.

¹⁸⁰ Yağcı, "Müslümanların Karadağ'da Kalan Arazileri Meselesi", 187-188.

¹⁸¹ Palaiet, *Balkan Ekonomileri*, 271.

ciddi düşüşler yaşanmıştır. 1870 ile 1880'li yıllar arasında Balkan Yarımadasının genelinde proto-sanayi dalları gerilemiştir. Hersek'in sınırlarına yakın tekstil merkezleri, işgalle birlikte ortadan kalkmıştır.¹⁸²

1878 yılında yaşanan siyasî olaylardan dolayı yünlü sanayide kalkınma hareketlerinde coğrafi koşullarının değışmesi de etkili olmuştur. Bulgaristan'da Osmanlı Devleti'ne ait kurumların yıkılması sonucu Bulgaristan'ın ekonomik yapısında farklılıkların meydana gelmesine sebep olarak Sırp ekonomisine benzer özellikler göstermeye başlamıştır. Piyasa arz dengeleri bozulmuştur. Proto-sanayinin işgücü eriyerek yünlü ürünler öz tüketim mallarından sayılmış ve tekstil sektörüne ait arz eğrisinin sola dönmesiyle Bulgar üreticileri avantajlı durumunu kaybetmiştir. Bulgar üreticiler, ülkelerinin iç pazarında üstün konumunu korumuş ve kaba ağır yünlü kumaş mallarla Osmanlı Devleti'ne yaptıkları ihracatlarını sürdürmüşlerdir. Ancak bu ihracat, gümrük uygulamalarına takılmıştır. Avusturya Devleti, Bosna'yı kendi gümrük uygulamasına alarak korumuş, Bulgar üretimi olan kumaşlara %45 ve giyim ürünlerine ise %100 gümrük tarifesini uygulamıştır. Osmanlı Devleti, Bulgar devletine ve Bulgar devletinin 1885 yılında ilhak etmiş olduğı Doğı Rumeli'ye uyguladığı gümrük vergilerini değıştirmeden devam ettirmiştir. Bu duruma kaçak mal girişı de eklenince Sırbistan'ın 1885 yılında savaşmak için bahanesi olmuş ve Bulgaristan ithalatına yüksek gümrük tarifeleri uygulayarak cezalandırmıştır.¹⁸³

Bulgaristan'ın tüketici halkı, bir üst sınıfa girme isteğinden dolayı Avusturya'dan ithal edilen hazır giyimiyle Viyana ve Paris'in modaevlerinden ürün almayı tercih etmiştir. 1891-1895 yılları arasında ithal yünlü hazır giyimde alım zirve yapmışken; 1896-1900 yılları arasında ithal yünlü hazır giyimin alımı düşmüş ve bu düşüş 1905 yılına kadar sürmüştür. Bu düşüşün sebebi Bulgaristan'da elbise dikimi ve hazır giyim üretimi sanayisinin gelişmesindendi. Bulgaristan'ın yünlü kumaş ihracatı, Sırbistan ve Bosna'nın eski pazarlarından mahrum kaldığından Osmanlı Devleti'ne yönelmiş ve Sliven çıkışlı ihracatlar yapılmıştır. Bulgaristan'ın Doğı Rumeli'yle birleşmesi sonucu Osmanlı Devleti'nin uygulamış olduğı düşük gümrük vergilerine rağmen ihracatlarında istenilen artış meydana gelmemiştir. 1886-1888 yılları arasındaki Bulgar ihracatı 312 ton

¹⁸² Palaiet, *Balkan Ekonomileri*, 250-264.

¹⁸³ Palaiet, *Balkan Ekonomileri*, 278-279.

kumaşken, 1896-1898 yılları arasında bu ihracat 331 ton, 1900'de Osmanlı Devleti'nin gümrük tarifesini uygulamadan sınırdan geçişlerine izin vermesi sonucunda 1906-1908 yılları arasında ihracat 446 ton kumaşa çıkabilmiştir. Sliven'de üretilen kumaşların yarısından fazlası Osmanlı Devleti'ne ihraç edilmekteydi. Osmanlı Devleti'ndeki üreticileri arasında rekabetin düşük olmasından dolayı Sliven kumaş üreticileri, Osmanlı askerî ve sivil siparişlerini de karşılamaya çalışmıştır.¹⁸⁴

Makedonya topraklarındaki araziler, 100-500 hektar arası büyüklüğe sahip çiftliklere ayrılmış ve sahipleri Türk olarak anılsa da Arnavuttu. Bu çiftliklerin asıl sahipleri, arazilerinin başında durmak yerine subaşılarına bırakmıştır. Bu büyük arazilerin ortasında bulunan merkezi çiftlikler, altı aylığına veya yıllık olarak 10-12 kişiden oluşan mumcu denilen Slav tarım işçilerce ekilip biçilmiştir. İşçiler, aileleriyle birlikte kendilerine tahsis edilen küçük kulübelere kalarak çiftliklerdeki işleri bitene kadar yaşama hakkına sahiptiler. Bölgedeki tarımsal faaliyetler, Osmanlı Devleti'nin parçalanma sürecinden önce orta düzeyde zengindi. Tahıl ürünlerinin üretiminin yanı sıra yüksek kalitede tütün tarımı da yapılmaktaydı. Bostan ekimi, pamuk, pirinç, susam ve haşhaş gibi ürünler de yetiştirilmekteydi. Balkan Savaşları'ndan önceki yıllarda Osmanlı Devleti'nin Avrupa kıtasında yer alan topraklarında 5.300 hektarlık arazisinde tütün ekimi yapılarak yıllık olarak hasılat, 22,3 milyon kiloyu bulmaktaydı. Üretilen tütünün büyük bir kısmı Almanya ve Avusturya gibi ülkelere ihraç edilmekteydi. Vardar ovasında ise haşhaş üretilerek kâr elde edilmekteydi. Afyonda morfin oranının yüksek olmasından dolayı ilaç sektörüne satışı kolaydı ve Balkan Savaşları'na denk gelen dönemde toplam haşhaş hasılatı 250 tonu bulmuştu. Dağlık arazilerden oluşan Makedonya topraklarının %11,3'lük kısmı tarıma ayrılmıştı. Yaylalık bölgelerde koyun yetiştiriciliği ve ilkel yöntemlerle tarım faaliyetleri yapılmaktaydı. Bu bölgelerdeki nüfus yoğunluğu Balkan Savaşlarına kadar devam etmiştir. Kuzey Makedonya bölgesinde proto- sanayi merkezine dönüşebilecek yerler mevcutken, korunaklı şehir sayısı azdı. Dağlık bölgelerde ise ticari ve sınai faaliyetlerin yürütülmesini sağlayacak güvenliğe sahip değildi. Arnavutlarla Slavlar arasındaki şiddetli anlaşmazlıklar bu güvensiz ortamın oluşmasının en temel

¹⁸⁴ Palairot, *Balkan Ekonomileri*, 291-293.

kaynağı olarak gösterilebilir. Anlaşmazlığın temelinde otlakların denetimi sorunu yer almaktaydı.¹⁸⁵

Balkan Yarımadası'nın standartları göz önünde bulundurulduğunda Makedonya'nın nüfusu çok kalabalıktı. 1890'lı yıllarda nüfusun %14-28'lik bir kesimi kentlerde yaşamaktaydı. Kentlere göç hareketleri yaşanmış ve bu göçlerin sebepleri arasında; dağlık yörelerdeki ekonomik durum, kırsaldaki güvensizlikten kaynaklanan tarım faaliyetlerindeki işgücü bulma sıkıntısı ve kente akın eden muhacirler gösterilebilir. Burada bahsedilen muhacirler, Osmanlı Devleti'nden ayrılarak kurulan devletlerin kovmuş olduğu Müslüman göçmenlerdir. Muhacirlerin çoğu Selanik ve Manastır'a yerleşmişti. Bulgaristan'ın bağımsızlık hareketinden sonra Osmanlı Devleti'ndeki pazarlara yönlü ürün satma girişiminde bulunanlar arasında Makedonya da vardı. Bu sayede Manastır yakınlarında yer alan Trnovo ile Magarevo adlı dağ köylerindeki dokuma sanayisi 1914'e kadar ayakta kalabilmiştir. Bu köyler dışında 1883 yılında Diovo ile Majadag köylerinde dokuma sanayisi olağanüstü bir şekilde canlanmış ve Osmanlı ordusu için 340.000 metre şayak ile ciddi sayıda üretilen aba sonucu fabrika üretimine geçilmiştir. Hatta Diovo köyünde üç tüccarın çabaları sonucunda dokuma fabrikası kurulmuş ve askeriye'nin siparişleri karşılanmaya çalışılmıştır. Bu fabrikanın işçileri genel olarak kadın ve çocuklardan oluşmaktaydı. Bu işçiler, Eflak'tan gelmiş kişilerdi. 1888 yılında ihracatın Suriye'ye bile yapıldığı ve 1890'lı yıllarda ise yerli pazardan Bulgar kumaşları çıkarılmış duruma gelmişti. Diovo köyünde kurulan fabrikaya, Bulgaristan'ın Samokov adlı kentinden çile makineleri getirilerek yıllık yaklaşık olarak 50.000 kilo kaytan üretilmiştir. 1903'te Diovo köyünde 150 işçiye sahip buharlı makinelerin olduğu bir fabrika, Magarevo köyünde küçük birkaç fabrika kurulmuşken; bu sayı 1910'da Diovo köyünde 250-300 işçiye sahip dört fabrikaya ulaşmıştır. 1906'da Selanik'te 19 tane motorlu dokuma tezgâhına sahip yönlü bir tesis kurulmuşken bunun bir benzeri sonraki yıl Naousa'da kurulmuş ve Selanik'teki sayı 1911 yılında 30 tezgâha çıkmıştır. Ayrıca Osmanlı hâkimiyetinde kalan Güney Rodoplar'ın tekstil kasabaları, 1865'e kadar yönlü ihracat ürünleri üretmekteydi. Reformlarla birlikte yönlü üretimde gerileme yaşanarak inşaat işçiliğinde artış söz konusu olmuştur. 1878'de yaşanan olaylardan dolayı ihracatın yapıldığı pazarların kaybedilmesiyle olumsuz etkilenmiştir. Pamuk ipliği üretimi yapan

¹⁸⁵ Palaiet, *Balkan Ekonomileri*, 392-395.

fabrikalar Yunan ve Yahudi sermayeciler tarafından kurulmuştu. Bu fabrikalarda üretilen pamuk iplikleri Sırbistan, Bulgaristan ve Anadolu'ya ihraç edilmekteydi. Bu esnada Selanik, sanayinin hızla geliştiği bir yer olmasından dolayı dikkat çekmekteydi. 1912 yılında bu bölge ve çevresi Osmanlı Devleti için pamuklu dokuma sanayi açısından oldukça önemliydi. Çalışan sayısı 2800 iken 1914 yılından itibaren bu sayı 3000'e çıkmış ve buralardaki iplik üretimi, Osmanlı Devleti'nin ürettiğinin yarısına tekabül etmekteydi. Üretimin yapıldığı Pire, Livadia ve Syros gibi yerleri Yunanistan ilhak etmiş, böylece Yunanistan, tezgâh sayısını ikiye katlamış ve Osmanlı Devleti, ekonomik açıdan bir darbe daha almıştı.¹⁸⁶

3. Balkanlar'da Kültürel Yapı

3.1. II. Abdülhamid Öncesi Osmanlı Eğitim Politikaları

Osmanlı Devleti, resmi işlerde Türkçeyi kullanırken bu dili herhangi bir kurumda halka öğretme faaliyetinde bulunmamıştır; mektep ve medrese eğitimlerinde Arapça kullanılmıştır. Batılılaşmayla birlikte okullara Farsça dersleri de girmiş ve Arapça ile Farsçanın etkisinin de bulunduğu Osmanlı Türkçesi öğretilmeye başlamıştır. Ancak medreselerde 1908 yılına kadar Farsça ve Türkçe öğretilmemiştir.¹⁸⁷ İslam dininin etkisiyle medreseler, Arapça eğitim vermiştir.

Osmanlı Devleti, ilk müderris Dâvûd-i Kayserî'nin kurmuş olduğu eğitim sistemini sonraki süreçte geliştirmiş, medreseler kurarak da bu gelişimi sürdürmüştür. Fatih Sultan Mehmed ve Kanûnî Sultan Süleyman dönemlerinde de eğitim sistemi daha ileri seviyelere ulaşmıştır. Türk-İslam devletleri, Asya'nın çeşitli yerlerinde eğitim kurumları açmış ve dönemin en önemli ilim merkezlerini kurmuş ve bu tarz faaliyetleri bir gelenek haline getirmiştir. Bu gelenek ileriki yıllarda önce Anadolu'ya sonra Avrupa ve Balkanlara Osmanlı tarafından ulaştırılmıştır. Klasik dönem Osmanlı eğitim anlayışında yer alan medrese ve tekkeler, II. Abdülhamid dönemine kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nin yerli ve milli değerlerine göre imparatorluğun tüm topraklarını kapsayacak şekilde eğitim, ekonomi ve sağlık alanlarında çalışmalar yaparak kurumların modernize olmasını sağlamaya çalışmıştır.¹⁸⁸

¹⁸⁶ Palairot, *Balkan Ekonomileri*, 396-402.

¹⁸⁷ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 1-2: 3.

¹⁸⁸ Mehmet Bulut, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim ve Ekonomiye Yeniden Bir Bakış", *II. Abdülhamid Dönemi* (İstanbul: İZÜ Yayınları, 2019), 257.

XVII. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasındaki süreçte Avrupalı devletlerin yalnızca askerî alanda üstün olduğunu düşünen devlet adamları, askeriyeyle ilgili müesseseleri Batı'yı örnek alarak ıslah etmekle yetinmiştir. II. Mahmud (ö. 1839) ve Tanzimat dönemlerinde bu düşünce değişmiş, Batı'nın her alanda üstün olduğu fark edildiğinden dolayı devletin tüm kurumlarında ıslahat yapılması gerektiği sonucuna varılmıştır. Her ne kadar ıslahatın yapılması gerektiği kabul edilmiş olsa da bu yenilik ve düzenleme faaliyetlerine hangi kurumdan başlanması gerektiği konusunda ortak bir fikir ve program oluşturulamamıştır. Buna rağmen Osmanlı Devleti'nde Batı'yı örnek alarak yapılacak yeniliklere, öncelikle askerî alanda başlanmıştır; içtimaî, siyasî ve idarî alanlarda da düzenlemelerde bulunulmuştur. Eğitim alanındaki düzenlemeler ise XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yapılmaya başlanmıştır. Devletin kuruluşundan Tanzimat'a kadar geçen dönemde ülkenin eğitim ve adalet gibi alanlarına doğrudan bir etkisi olan medreseler, devlet idaresine de dolaylı olarak etki etmekteydi. Eğitim alanında yapılması planlanan yeniliklerin önündeki engelin medreseler olduğu düşünülmüştür. Bu açıdan bakıldığında medreseler; askerî, sivil ve adlî kurumlarda çalışacak memurları, idarecileri yetiştirmede önemli bir görevi üstlenmiş ve devletin ihtiyacı olan bireyleri yetiştirmiştir. Ancak sonraki dönemlerde gelişime, değişime ve yeniliğe kapalı bir hal almasından dolayı ilerlemenin önünde engel olarak görülmüştür. Eğitim dili Arapça, deney-gözlem ile araştırma yapmaya ve tenkide izin vermeyen kurumlara dönüşen medreseler, çağının gerisinde kaldığından dolayı dönemin ihtiyaçlarına hitap edememiştir. Batı'nın eğitim-öğretim yöntemlerinde ve programlarında yenilikler yapılırken medreselerde herhangi bir değişikliğin yapılmaması aradaki farkın giderek artmasına sebep olmuştur. Osmanlı devlet adamlarından yeniliğe açık olup ilerleme kaydetmek isteyenler, bazı medreselilerin muhalefetine rağmen 1727 yılında İstanbul'da ilk matbaayı açmıştır.¹⁸⁹

Comte de Boneval adlı Fransız subay, ileriki dönemlerde Humbaracı Ahmet ismini almış ve Humbaracı Ocağı'nda düzenlemelerde bulunmuştur. Ayrıca 1734'te açılan Hendesehane için yapılan çalışmalara katılmıştır. Yine Fransız subaylarından olan Baron de Tott, Mühendishanenin kuruluşuna katkı sağlamıştır.¹⁹⁰

¹⁸⁹ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 2. Bs (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), 1-2.

¹⁹⁰ Aziz Kaynak, *Emperyal Modernlik ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Reformları* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 97.

İlk müderrisi Cezayirli Seyyid Hasan olan Mühendishane-i Bahri Hümâyûn 1773 yılında açılmıştır. 1792’de Kumbarahane, 1795’te ise Mühendishane-i Berri Hümâyûn faaliyete girmiş ve böylece eğitim alanında yapılacak yeniliklerin önünün açılmasını sağlamışlardır.¹⁹¹ 1827 yılında Mekteb-i Tıbbiye ve 1834’te Mekteb-i Harbiye’nin tesis edilmesi de askerî alanda yapılan yenilikler arasında gösterilebilir.¹⁹²

II. Mahmud tarafından 1830 yılında yapılan reformlar, önceki yeniliklere göre daha bilinçli ve köklüdür. Osmanlı tebaası arasında ilk derin ayrılıklar, muhafazakâr ve yenilikçi çekişmeler kurumlarda ikiliğe sebep olmuş ve bu çekişmeler Osmanlı Devleti’nin Tanzimat Fermanı’nı ilan etmesinde etkili olmuştur. II. Mahmut döneminde eğitim, askerî, dinî ve siyasî alanlarda yenilikler yapılmıştır. II. Mahmut’un bu yenilik ve düzenlemeleri yapmasındaki asıl amacı Batı’nın sahip olduğu ilmin bu şekilde Osmanlı Devleti’ne girmesini sağlamak ve ilerleme kaydetmektir. 1838 yılındaki yenilikler sayesinde eğitim alanında önemli adımlar atılmıştır. Eğitimle ilgili kararların alınmasında da etkili olacak olan Meclis-i Umûr-ı Nâfia kurulmuştur. Bu meclisin kurulmasıyla birlikte eğitim, medreselerin tekeline çıkıp devlet denetimine girmiştir. Meclisin, 1838 yılında ilköğretimin iyileştirilmesiyle ilgili hazırladığı maarif raporunun ardından yeni mektepler açılmış, medrese eğitimi dışında modern eğitimin temelleri başarılı bir şekilde atılmıştır.¹⁹³

Tanzimat devrindeki gelişmelere bakacak olursak; 1839 yılında Mustafa Reşit Paşa’nın okumuş olduğu Tanzimat Fermanı olarak bilinen siyasi bir belgede eğitimle ilgili konulara hiç değinilmemesi dikkat çekicidir. Çünkü değişimin ve yeniliğin en önemli yollarından biri de eğitimidir. Batı’nın sahip olduğu olanaklara, gelişimlere ulaşmanın ön koşulu sayılan bir konuya değinmemek eksikliklerdir. Ayrıca bu fermanın öngördüğü reformların gerçekleşebilmesi için donanımlı aydınlar ve memurlar gereklidir. Bu da eğitimle ilgili kararların alınmasını zorunlu kılmaktadır. Eğitimle ilgili kararların alınması gerektiği XVIII. yüzyılda anlaşılmış ve bununla birlikte Tanzimat dönemine kadar bazı okullar, eğitim-öğretimde yeni usullerce faaliyetlerini yürütmeye başlamıştır. Tanzimat’ın ilanını isteyenler eğitimi ihmal etme gibi bir düşünceye sahip değillerdi.

¹⁹¹ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 1977, 1-2: 315-317.

¹⁹² Hasan Sabri Çeliktaş, *Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda)* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 56-61.

¹⁹³ Nurdal Agras, *II. Mahmud Dönemi Islahat Hareketleri ve II. Mahmud’un Eğitim- Öğretim Faaliyetleri* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2010), 88-97.

Dönemin ulema sınıfının tutumu ve siyasî gelişmelerden dolayı eğitime fırsat gelmediğinden fermanda eğitimle ilgili konulara yer verilmediği düşünülmektedir. Reform hareketlerine önderlik yapan Mustafa Reşid Paşa'nın 1846 yılında sadrazam olmasıyla birlikte maarif alanında bazı girişimlerde bulunulmuştur. Paşa'ya göre tasarlanan reformların gerçek amacına ulaşabilmesi için Avrupa usulü eğitim veren okulların kurulması ve Avrupa'da yetişen gençlerin ülkede olması gerekiyordu.¹⁹⁴

Abdülmecid'in 1845 yılında Bâbîâli'yi ziyareti esnasında askerî alandaki reformların dışında hiçbirinin istenilen seviyede olmadığı görülmüştür. Padişah, askerî reformlar kadar diğer alanlardaki düzenlemelerinde önemli olduğunu belirtmiş ve özellikle eğitimle ilgili konuların ele alınması için gerekli çalışmaların yapılmasını istemiştir. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye, Meclis-i Muvakkat'ın kurulmasını istemiş ve sıbyan, rüşdiye, dârülfünun gibi mekteplerin açılmasıyla ilgili aynı yıl üç layiha hazırlamıştır. Daha sonra maarifle ilgili işlerin daimi sorumlusu olması için 1846 yılında Meclis-i Maârif-i Umûmiyye kurulmuştur.¹⁹⁵ Ayrıca daimi meclis kurulmadan önce yayınlanan raporda açılması planlanan Darülfünun'da okutulacak fennî kitapları Encümeni Dâniş'in hazırlaması istenmiştir. Böylece 1851 yılında kurulan Encümeni Dâniş, ders kitaplarını belirlemek, Arap, Fars ve Batılı dillerde yazılmış olan önemli eserleri tercüme etmek, Osmanlı Türkçesi ile yeni eser yazımı gibi görevlerden sorumlu tutulmuştur.¹⁹⁶

Osmanlı'da 1851 yılından Islahat Fermanı'nın ilanına kadar olan süreçte açılan bazı rüşdiye mektepleri dışında eğitim alanında önemli bir gelişme yaşanmamıştır. Gelişime engel olan bazı siyasi gelişmeler yaşanmıştır. Kırım Harbi'nde Osmanlı Devleti, Ruslara karşı zayıf kalmış ve bu da Avrupalı devletler tarafından Osmanlı'nın reformlar konusunda pek ciddi olmadığına dair ithamlarda bulunmasına sebep olmuştur. Osmanlı hükümeti, Avrupalı devletlere hoş görünmek ve reformlar konusundaki olumsuz ithamlardan kurtulabilmek amacıyla 1856 yılında Islahat Fermanı'nı ilan etmiş, bununla kalmayıp Paris Antlaşması'ndaki karara göre reformların Avrupalı devletlerce denetlenmesini de kabul etmiştir. Bu ferman, Türk eğitim-öğretim açısından herhangi bir

¹⁹⁴ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 8-11.

¹⁹⁵ Ali Akyıldız, "Maârif-i Umûmiyye Nezâreti", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 27: 273-274.

¹⁹⁶ Fatih Arslan, "Encümen-i Dâniş ve Osmanlı Aydınlanması", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/11 (2009): 427-428.

yeniliği kapsamaktan ziyade gayrimüslim tebaanın kültürel bağımsızlık, okul açabilme hakkı gibi konuları içermektedir. Bu konuların kabul edilmesiyle Osmanlı Devleti'nin parçalanması hızlanmıştır. Gayrimüslim cemaatler, sahip oldukları yeni haklar ve Avrupalı devletlerin de yardımlarıyla Osmanlı'nın pek çok yerinde kendi mekteplerini açmaya başlamıştır.¹⁹⁷

Osmanlı Devleti, bu olaylardan sonra maarifle ilgili ciddi adımlar atma kararı alıp 17 Mart 1857'de Meclis-i Vükela'ya bağlı nazır başkanlığında bir nezaretin olması gerektiğini kararlaştırmış ve bunun sonucunda da Maarif-i Umûmîye Nezareti'ni kurmuştur. Böylece hükümet içinde ilk kez maarifle ilgili bir kuruluş yer almıştır. Bu nezaret kurulmasıyla birlikte hükümet, Batı'nın eğitim metotlarını benimseyerek düzenlemeler yapma konusunda ne kadar ciddi olduğunu göstermiştir. Bu nezaret döneminde 1861 yılına kadar Mekteb-i Mülkiye, Kız Rüşdiyesi ve beraberinde de bazı rüşdiye mektepleri açılmıştır. Tıbbiye, Harbiye ve Bahriye mektepleri dışında kalan tüm mektepler nezarete bağlanmış, mekteplerin üç kademeye (sıbyan, rüşdiye, mekâtib-i fûnun-u mütenevvîa) ayrılması kararlaştırılmıştır. Sıbyan mekteplerinde Müslim ve gayrimüslim öğrencilerin ayrı, rüşdiye mekteplerinde ise Müslim ve gayrimüslim öğrencilerin bir arada eğitim alması planlanmıştır. Üçüncü kademedeki mekteplerde de Müslim ve gayrimüslim öğrencilerin bir arada okuyabilmesi kararlaştırılmıştır. Meclis-i Maarif dışında ayrı nazır başkanlığında Müslim ve gayrimüslim üyelerden oluşan Meclis-i Muhtelit isimli yeni bir meclisin kurulması istenmiştir. Ayrıca milliyetçilik anlayışından hareketle ikinci ve üçüncü kademedeki mekteplerde Türkçe eğitim verilmesi ve bu kademelerde çalışacak öğretmenlerin Türkçeye hâkim olması kararlaştırılmıştır.¹⁹⁸

Kurulan her iki mecliste 1864 yılına gelindiğinde istenilen başarıyı gösterememiş, Meclis-i Muhtelit toplanamamış ve Meclis-i Maarif-i Umûmîye'nin ise devletin ihtiyacına cevap verecek seviyede olmamasından dolayı 10 Şubat 1864'te her iki meclis de kaldırılarak Maarif-i Umumiye Heyeti oluşturulmuştur. Bu heyet, Mekâtib-i Sıbyan-ı Müslime komisyonu ve Mekâtib-i Rüşdiye ve İlmiye komisyonu şeklinde iki ayrı komisyondan oluşmaktaydı. Mekâtib-i Sıbyan-ı Müslime İslamî kitapları inceleme, Mekâtib-i Rüşdiye ve İlmiye ise tüm çocukların eğitilmesinden sorumlu tutulmuştu. 1

¹⁹⁷ Erdem, "İslahât Fermânı'na Yeniden Bir Bakış", 336-339.

¹⁹⁸ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 14-17.

Eylül 1869'da Maarif-i Umûmîye Nizamnamesi yayımlanmış ve bu nizamname ile birlikte maarif; idare, teşkilatlanma ve tüm vazifelerini kanunî bir hükme bağlama fırsatı yakalamıştır. Nizamname sayesinde devlet denetiminin dışında kalan gayrimüslim mektepler artık yasal olarak hükümetin kontrolüne girmiştir. Şahısların, cemaatlerin ve yabancıların açmış olduğu ve ileride de açılacak olan özel mekteplerin tabi olması gereken usul ve kaideler de nizamnamede belirtilmiştir. Ancak alınan kararlar istenilen düzeyde uygulanamamıştır.¹⁹⁹

Eğitim alanındaki ciddi değişimler 1869'da Maarif-i Umûmîye Nizamnamesinin yayınlanmasıyla başlamış; bu nizamnamenin ilk maddesinde, Osmanlı Devleti'ndeki okullar; genel okullar ve özel okullar şeklinde ikiye ayrılmıştır. Genel okulların idaresi ve denetimi Maarif-i Umûmîye'ye yani devlete aitti. Özel okulların gözetimi devlete ait olup, kurulması ve yönetimiyle ilgili konuların ise dinî cemaatlere ya da bu cemaatin belirlediği kişiye ait olduğu bilinmektedir. Özel okullar da kendi içinde Müslümanlara ve gayrimüslimlere yönelik olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Özel gayrimüslim okulları da kendi içinde; Millî, Eşhas ve Ecnebî mektepleri şeklinde üçe ayrılmaktadır. Millî mektepler, cemaat ve patrikhane tarafından kurulurken; eşhas mektepleri kişiler, ecnebî mektepleri ise yabancılar tarafından kurulan okullardı. Genel okullar, beş kademedен oluşmaktaydı; 1) Sıbyan 2) Rüşdiye 3) İdadi 4) Sultanî 5) Mekteb-i Âli.²⁰⁰

3.2. II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları

II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü zayıflıktan, kargaşadan kurtularak güçlü devletlerin karşısında mücadele edebilecek ve devletin ayakta durmasını sağlayabilecek neslin yetiştirilmesini istediğinden dolayı eğitime çok önem vermiştir. Bunun için çeşitli okullar açarak toplumun ve devletin ihtiyaç duyduğu bu kişilerin yetiştirilmesini sağlamaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nin son yüzyılları, eğitim açısından Tanzimat, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet olmak üzere üç ayrı dönemden oluşur; Tanzimat Fermanı ile başlayan dönemde Rüşdiyeler, II. Abdülhamid döneminde idadîler, II. Meşrutiyet döneminde ise sultanîlerin öne çıkmasından dolayı yapılan okullara göre o dönemler adlandırılmıştır. II. Abdülhamid dönemi her kademedен okul

¹⁹⁹ Teyfur Erdoğan, "Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı-1", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi* 51/01 (1996): 206-208.

²⁰⁰ Mehmet Ö. Alkan, "II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji", *II. Abdülhamid Dönemi* (İstanbul: İZÜ Yayınları, 2019), 316-317.

açılmış ve cemaat-yabancı okullar dâhil edildiğinde de en fazla okullaşmanın olduğu dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Sıbyan okulları, iptidaiye çevrilerek modern eğitim yapılması sağlanmıştır. Sadece sıbyan mektepleri kapatılarak iptidailer oluşturulmamış aynı zamanda yeni iptidailer de inşa edilmiştir.²⁰¹

II. Abdülhamid dönemi merkezî maarif yapılanmasına bakıldığında 1869 yılındaki nizamnameyle kurulmuş olan teşkilatın 1872 yılında birtakım değişiklikler yapılmasına rağmen I. Meşrutiyetin ilan edilmesine kadar faaliyette olduğu görülmektedir. Modernleşme açısından yeterli olmayan bu teşkilatın yeniden düzenlenmesi gündeme gelmiş ve 23 Aralık 1876 yılında Kanûnî Esâsî'nin ilan edilmesiyle birlikte içinde yer alan maarif maddeleri doğrultusunda düzenlemelerin yapılması gerekmiştir. Bu kanunla birlikte eğitim-öğretimle ilgili iş ve işlemler devletin görevlerinden sayılmış, Meclis-i Meb'ûsan'da ise maarif alanında modernleşme sağlanmadıkça yapılan ve yapılması planlanan ıslahatların başarılı olamayacağı kabul edilmiştir. 1877 yılında yaşanan Osmanlı-Rus savaşı siyasî ve ekonomik alanda olumsuzluklara sebep olduğu gibi eğitim alanındaki gelişmeleri de olumsuz etkilemiş ve ıslahatların ertelenmesine neden olmuştur. Savaşın ülke genelindeki etkileri biraz olsun dinince maarif alanında düzenlemeler yapılmıştır. Meclis yetkilerinde sınırlandırma ve kadronun azaltılması gibi konulardan dolayı Maarif Nezareti, teşkilatı yeniden düzenlemek istemiş ve böylece 1879 yılında bu teşkilat modern bir görünüm kazanmaya başlamıştır. Maarif Nezareti, maarif işleriyle doğrudan ilgilenilmesi için Maarif Meclisi üyelerinin sorumluluğunda olan; Mekâtib-i Âliye, Mekâtib-i Rüşdiye, Mekâtib-i Sıbyaniye, Telif ve Tercüme, Matbaalar şeklinde beş ayrı daireye bölünerek faaliyet yürütmeye başlamıştır.²⁰²

II. Abdülhamid döneminde Maarif-i Umûmîye Nizamnamesine bağlı olarak bu dönemde yapılan önemli çalışmalardan biri de Özel İslam/Müslüman okullarıdır. 1873'te Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye adlı dernek, Darüşşafaka'yı açmıştır. Bu okul aynı zamanda Özel Müslüman Okulu'dur. 1875'ten itibaren Özel İslam Okullarının açılması yaygınlık kazanmış ve bu sayede savaşlardan zarar görmüş ve borç batağındaki bir

²⁰¹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 11. Bs (Ankara: Pegem Yayıncılık, 2007), 225-226; Alkan, "II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji", 311.

²⁰² Esma Parmaksız, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler* (Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2008), 36-38.

devletin eğitim kurumları açma konusundaki boşluğunu doldurmuştur. Bu okullar genellikle iptidai ve rüşdiye kademesinde eğitim vermiştir.²⁰³

II. Abdülhamid, Osmanlı topraklarına her kademedен okullar yapmış, bu kurumlarla klasik eğitim anlayışı ile modern eğitim anlayışını birleştirmeyi amaçlamış ve eğitimdeki gelişimin, en az devlet ekonomisinin düzelmesi kadar önemli olduğunu vurgulamıştır. Bu amaçla idadî, sultanî, askerî ve yüksek mektepler adı altında okullar kurmuştur. II. Abdülhamid, 1878’de Maarif-i Umûmîye Nezareti’yle kurmuş olduğu Dâru’l-Muallimîn sayesinde eğitimdeki öğretmen açığını kapatmak, modern eğitim verecek muallimler yetiştirmek gibi çalışmalarıyla da bu konuya verdiği önemi göstermiştir.²⁰⁴ Maarif-i Umûmîye Nezareti kurulmadan önce eğitim işiyle ilgilenen makamlar; 1) Padişah 2) Bâb-ı Meşihat 3) Evkaf Nezareti 4) Gayrimüslim cemaatleri 5) Yabancı ruhanî heyet ve hükümetler gibi birimler, okulların işleyişinden sorumlu olmakla birlikte bunların denetlenmesinde veya burada çıkan herhangi bir soruna çözüm üretme mercileriydi.²⁰⁵

Maarif Meclisi’nin üye sayısı 1880 tarihinde 5’ten 8’e çıkarılmış, 1881’de ise merkezî teşkilat ile taşra maarifi arasındaki iletişimin yetersiz olduğu fark edildiğinden dolayı iletişim ve haberleşmeyi sağlamak üzere nezaretin müfettiş sayısı artırılmıştır. Bu müfettişlerin görev yerlerinin ve yetki alanlarının ayrılmış olması maarif alanında teftişin ne kadar değerli olduğunun fark edildiğini ve merkeziyetçi yaklaşımın gelişim kaydettiğini göstermektedir. 1881 yılında idareler arasında yer alan Mekâtib-i Sıbyaniye’nin isminde değişiklik yapılarak Mekâtib-i İptidaiye ismi kullanılmaya başlamış ve böylece ilköğretimde modern yöntemlere yer verilerek sıbyan mekteplerinin halkın zihninde yarattığı izlenim silinmeye çalışılmıştır. 1882 yılında Telif ve Tercüme idaresi ile Matbaalar idaresinin kuruluş amacına uygun sonuçlar doğurmamasından dolayı kaldırılması ve Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti’nin kurulması da önemli değişiklikler arasında yer almaktadır. Bu heyet, üç ayrı grup şeklinde görev yapmıştır; 1. Osmanlı Devleti bünyesinde Türkçe dışında çeşitli dillerde (Farsça, Rumca, Arapça, Ermenice) basımı yapılacak olan kitap ve broşürlerle ilgilenmek, 2. Yurt dışından gelen

²⁰³ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*, 1. Bs (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003), 82-87.

²⁰⁴ Bulut, “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim ve Ekonomi”, 257.

²⁰⁵ Erdoğan, “Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı-1”, 189.

farklı dillerdeki eserlerin gümrüklerdeki geçişlerini kontrol etmek, 3. Yurt genelindeki tüm okulları teftiş etmek. Ancak heyetin bu şekilde görev dağılımında bulunması başta faydalı gibi görünse de yalnızca kendi görev alanlarıyla ilgilenmeleri gerektiğinden ilmî faaliyetlerde bulunan bir heyet görünümüne bürünememiştir. Bu yüzden heyetten beklenen sonuçlar alınamamıştır.²⁰⁶

Eğitim sisteminin alt yapısını kurma ve yaygınlaştırma, Maarif Nezareti'nin merkezdeki ve taşradaki düzenlemeleri de yine Abdülhamid döneminde ele alınmıştır. Eğitimin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için kaynak arayışı yaşanmış, savaşlardan dolayı güçsüz durumdaki bütçeden pay verilmiş ve bütçe dışından da kaynaklar bulunmaya çalışılmıştır. Berlin Anlaşması'ndan sonra ilk ve orta kademelerde eğitimin yaygınlaştırılmasına ağırlık verilmiş, eğitim modeli arayışına girilmiştir. Bu dönem, eğitim faaliyetlerinin kurumsallaşması açısından büyük bir öneme sahiptir. 1892'de Rüşdiyelerin bir kısmı idadîlerle birleştirilip, öğrenim süresi üç yıl olarak belirlenmişken; daha sonra geriye kalan rüşdiyelerde de öğrenim süresi üç yıla indirilmiştir. 1887'de idadîlerde öğrenim süresi dört yıla çıkmış; 1892'de taşra idadîlerine gündüz gidenler, ilk üç yıl rüşdiye eğitimi olarak toplam beş yıl, yatılı kalanlar ise ilk üç yıl rüşdiye eğitimi olarak toplamda yedi yıl eğitim görmüştür. I. Meşrutiyet döneminde yeni sultanîler kurulmamış; bu okullar II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte kurulmaya başlamış ve yaygınlaştırmaya çalışılmıştır. II. Abdülhamid döneminin başlarında okul ve öğrenci sayılarında düşüş yaşanmış ve bu duruma 1877-1878 Osmanlı Rus savaşıyla (93 Harbi) kaybedilen Balkan topraklarının sebep olduğu düşünülmüştür. Ayrıca II. Meşrutiyet döneminde yaşanan Trablusgarp ve Balkan savaşlarında da benzer düşüşler yaşamıştır.²⁰⁷

Sivil idadîler de II. Abdülhamid döneminde açılmıştır. Abdülhamid'in idadîlere önem vermesi ve bu tarz okulları açmasından dolayı eğitim açısından idadîler dönemi olarak da anılmaktadır. Açılan bu okullar II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminde öne çıkan kişilerin de eğitim aldığı kurumlardır. Hukuk fakültesinin açılması ve üniversite içerisinde Ulûm-ı Âliye-i Diniye'nin kurulması medreseye ve ulemaya bir darbe olarak görülmüştür. İslam hukuku ve dine dair eğitimler artık onlar yerine yeni açılan kurumlarda öğretilmeye başlanmıştı. Böylece din eğitimi devletin denetimi altında

²⁰⁶ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 31-32.

²⁰⁷ Alkan, "II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji", 320-328.

alınmıştı. II. Abdülhamid döneminde meslek okullarının yanı sıra birçok özel okul da açılmıştır. Bu dönemde ders programları, müfredat ve ders kitaplarında da değişiklikler yapılmıştır. Tanzimat dönemindeki eğitim sisteminde din ve ahlak dersleri Rüşdiye kademesinde az yer alırken idadî ve sonraki eğitim kademelerinde ise yer almamış, pozitif ilimlere daha fazla ağırlık verilmiştir. II. Abdülhamid döneminde ise pozitif ilimlerin yanı sıra dini eğitimlerin verilmesi de önem arz ettiğinden bu yönde çalışmalar yapıldığı görülmüştür. II. Abdülhamid döneminin ilk on beş yılında Tanzimat'taki ders programlarının hemen hemen aynısı kullanılmıştır. Okullarda pozitivist/materyalist düşüncelerin yaygınlaşması ve Abdülhamid'e karşı muhalif düşüncelerin ve siyasal faaliyetlerin artmasından dolayı her kademedede din ve ahlak dersleri arttırılmış ve sıkı bir disiplin sağlanmaya çalışılmıştır.²⁰⁸

Osmanlı Devleti'nde II. Abdülhamid dönemindeki okullara baktığımızda; İstanbul'da 4 askerî yüksekokul ve iki askerî idadî, Manastır ve Bosna dâhil olmak üzere taşrada yedi askerî idadî mevcuttu. Ayrıca İstanbul'da dokuz askerî rüşdiye ve toplam 1468 öğrenci vardı. İstanbul'daki sivil (mülkî) okullar arasında mekteb-i sultan ve dârülfünun-i sultanî'ye bağlı hukuk, edebiyat, dârümuallimîn, dârümuallimât, mülkiye, sanayi, darüşşafaka vb. mektepler bulunmaktaydı. İstanbul'da 1795 öğrencilik 21 erkek rüşdiyesi, 392 öğrencilik 6 idadî ve 1 sanayi mektebi ile 356 öğrencilik toplam 10 kız rüşdiyesi vardı. Ayrıca 10 modern iptidaide 507 öğrenci öğrenim görmekteydi. İstanbul, Edirne ve Bursa'da 290 Müslim, 65 Rum, 43 Ermeni, 8 Katolik, 3 Bulgar, 29 Yahudi, 8 Protestan kesime ait toplam 446 sıbyan okulu ve 39.980 öğrenci bulunmaktaydı. Bâb-ı Zabtiye İdaresi'nde bulunan resmi okul sayısı 13 ve öğrenci sayısı ise 312 idi. Bu dönemde Rumeli'de bulunan okul ve öğrenci sayısına baktığımızda; Tuna'da 31, Sofya'da 8, Selanik'te 14, Bosna'da 21, Hersek'te 3, Manastır'da 20, Yanya'da 11, İşkodra'da 4 olmak üzere toplam 112 erkek rüşdiyesi bulunmaktaydı. Selanik'te 1, Yanya'da 1 toplam 2 kız rüşdiyesi; Bosna'da 1 dâru'l-muallim ve Yanya'da 1 idadî açılmıştı. Tuna'da 104, Selanik'te 273, Bosna'da 949, Yanya'da 445 Müslim ve gayrimüslim öğrencilerden oluşan toplam 1771 sıbyan okulu bulunmakta ve bu okullarda 5.890 öğrenci okumaktaydı. Maarif Nezareti'ne bağlı sivil okullardaki gelişime bakıldığında; Tanzimat'tan 1877 yılına kadar 9 idadi, 400 rüştiye ve 4 öğretmen okulu

²⁰⁸ Alkan, "II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji", 311-312.

açılmış; 1876-1893 yılları arasında 55 idadî, 413 rüştiye ve 16 öğretmen okulu; 1893-1907 yılları arasında 88 idadî, 458 rüştiye ve 30 öğretmen okulu açılmış ve II. Meşrutiyet'in ilanından hemen önce Selanik'te Mekteb-i Hukuk ve 2 Jandarma Okulu kurulmuştur. Bu sayılar toplam okulu değil, o yıllar arasında yeni açılan okulların sayısını belirtmektedir.²⁰⁹

II. Abdülhamid, kurmuş olduğu eğitim sistemiyle hem maneviyatına bağlı hem de fennî olarak kendini geliştirmiş bir nesil inşa etmeyi planlamıştır. Fakat tahttaki ilk on yılında uygulanan eğitim programı daha önceki yıllara aitti. Bu programın gençler üzerinde olumsuz etkileri olduğunu asi ve muhalif bir kuşağın doğmasına sebep olduğunu düşünmüş ve eğitim sistemindeki programlara dinî içerikler eklenmesini istemiştir. Ancak bunun da bir faydası olmamıştır. Çünkü onun tahtan inmesine sebep olanlar onun açmış olduğu okullardan mezun olan nesildi. Eğitimde dinî içeriklere yer verilmesinin başka bir sebebi de o dönem, yoğun misyonerlik faaliyetlerinin yürütülüyor olması ve Hristiyan okullarında İslam'ı eleştiren birtakım propagandaların yapılmaya başlanması gösterilebilir. II. Abdülhamid döneminde her kademedен okul açılmış ve okullaşma oranında artış gözlenmiştir.²¹⁰

II. Abdülhamid, her yıl yaklaşık 400'e yakın iptidai mektebi açarak, eğitim-öğretimi köylere kadar ulaştırmayı hedeflemiş ve bu amaçla 1905-1906 yılları arasında bu kurumların sayısı 10.000'lere ulaşmıştır. 1876 yılında tahta çıktığında yaklaşık 250 rüşdiye varken bu sayı 1909'da 900'e; idadîlerin sayısı ise 100'ün üstüne çıkmıştır. Geniş topraklara sahip olunmasına rağmen Balkanlar da dâhil olmak üzere birçok yerde okulların yaygınlaşması için faaliyetlerde bulunmuştur. Harbiye, mülkiye, hukuk, ziraat ve baytar, sanayi-i nefise, bağcılık ve aşıcılık, orman ve madencilik, polis, çoban vb. alanlarda pek çok okul kurarak modern eğitim sistemini oluşturduğu gibi günümüzdeki birçok üniversitenin temelini de atmıştır. 1894 yılında II. Abdülhamid'in emriyle Haydarpaşa Tıbbiye Binası inşa edilmiş; 1909'da Askeri Tıbbiye ve Sivil Tıbbiye okulları birleştirilip Dârü'l-Fünûn-u Osmanî Tıp Fakültesi olarak adlandırılmıştır. Böylece, Osmanlı'nın ilk Tıp Fakültesi kurulmuş ve modern anlamda ilk üniversite olan Dârü'l-Fünûn da yine onun padişah olduğu dönemde açılmıştır.²¹¹ XIX. yüzyılda

²⁰⁹ Alkan, "II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji", 317-349.

²¹⁰ Shaw - Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu*, 2: 303-304.

²¹¹ Bulut, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim ve Ekonomi", 256-259.

gayrimüslimlerle Müslümanların eğitim alanında karşılıklı etkileşimi artmış ve Rumlar, Müslüman Türk okullarına gitmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlere kapısını açan ilk okul Tıbbiye'dir.

3.3. Balkanlar'da Gayrimüslimlerin Eğitim- Öğretim Faaliyetleri

Eğitim sistemine azınlıklar açısından bakacak olursak; Rumlar tarafından İstanbul'da kurulan en eski okul Fener Rum Mektebi olup, patrikhanenin Fener'e taşınmasıyla birlikte buradaki en büyük okul Rum Mekteb-i Kebir olarak anılmaya başlamıştır. Bu mektepte; Yunan ve Latin edebiyatı, felsefe, ilahiyat, matematik, fizik gibi dersler okutulmuştur. Okulun masrafları patrikhane tarafından karşılanmıştır. Bu okullardan mezun olanlar, Rum cemaatinde makam ve kurumların başına geçme, Fanaryot denilen Saray ve Bâbıâli mütercimi olma veya Ulah ve Boğdan voyvodası gibi görevlere gelerek Osmanlı Devleti'ne hizmet etmişlerdir. Bu okul, XVI. yüzyılda en parlak dönemini yaşamış ve XVII. yüzyılda da oldukça gelişim kaydetmiştir. Patrikhane nizamnamesinden önce Patrikhane tarafından seçilen beş metropolit, okulun idaresinden sorumluyken; Patrikhane nizamnamesinden sonra Sen Sinod Meclisi üyesi bir metropolit başkanlığında Rum topluluğunun ileri gelenlerinden beş kişi okul yönetiminde yer almıştır. Bu okulun, Patrikhane ile ilişkileri Heybeliada'da bir ruhban okulu tesis edilene kadar devam etse de sonraki süreçte bu ilişkiler zayıflamıştır.²¹²

XIX. yüzyılda eğitim bir kamu hizmeti olarak gündeme gelmeye başlamış ve bu tarz okullar Tanzimat Fermanı'ndan önce İstanbul'da açılmaya başlamıştır. Eğitimde modernleşmeyle birlikte parasız ilköğretim zorunlu hale gelmiş, okul sayısında ve okuryazarlık oranında artış olduğu gözlenmiştir. Böylece devletin pek çok alanda ilerlemesi ve kalkınması amaçlanmıştır. Zorunlu ve parasız hale gelen ilköğretim, eğitimle ilgili çalışmaların daha sistemli bir şekilde yürütülmesini zorunlu hale getirmiştir. Bu amaçla bir bakanlık veya daire kurulmasına ihtiyaç duyulmuştur. Fransa, 1824'te Kilise İşleri ve Kamusal Maarif Bakanlığı adında bir bakanlık kurarak eğitimin daha sistemli bir şekilde yürütülmesini sağlamak istemiştir. Osmanlı Devleti'nde eğitim, medrese ve ulema elindeyken; Fransa'da eğitim, kilise ve cemaatlerin elinde olduğundan kurmuş oldukları eğitim dairesinin bu isme sahip olması yadırganmamalıdır. 1838'den

²¹² Macit Kenanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6/12 (2008): 183.

itibaren Osmanlı Devleti'nde eğitimle ilgili bir nezaretin kurulması gündeme gelmiş ve 1857'de eğitim işleriyle ilgilenilmesi ve sistemli bir şekilde faaliyetlerde bulunulması amacıyla Maarif-i Umumiye Nezareti adında bir daire kurulmuştur.²¹³ Bu nezaret günümüzdeki Milli Eğitim Bakanlığı olarak düşünülebilir. 1868'de kilise, kilise mektepleri, azınlıklarla yabancı okullar, Hristiyan hastaneleri ve gayrimüslim dernekleriyle yardım kurumlarına ait sandıklar, Gümrük Nizamnamesinin yayınlanmasıyla gümrük geçişlerinde denetim altına alınmıştır.²¹⁴

Ferman-ı Adalet'te, Hristiyan tebaanın Osmanlı Devleti'ne sadık olduğu müddetçe mektep açmalarında engellemeye gidilmeyeceği ifade edilmiştir. 1876 Kanûnî Esâsî'de ise kanuna uygun olmak şartıyla Osmanlı tebaasından olanların özel ve genel eğitim-öğretim hakkı olduğuna değinilmiştir. 1891 tarihli tezkirede patrik ve metropolitlere Rum mekteplerine ait ders programlarının düzenlenmesi ve öğretmen diplomalarının onaylanması gibi yetkiler verilmiştir. Buna göre yapılan işlemler hakkında hükümet bilgilendirilecek, Rum mektepleri maarif müfettiş ve müdürleri tarafından denetlenecekti. Teftiş sonrası kanuna aykırı bir durum tespitinde Patrikhane ve metropolitlerle iletişime geçilerek uygunsuz görülen dersler engellenecek ve diploması olmayan öğretmenler de değiştirilecekti. Böylece devlet, Rum milletinin eğitimi üzerindeki yetkilerini bir nevi Rumların ruhanî liderleriyle bölüşmüştü.²¹⁵

Hristiyan tebaanın maarif ve memuriyet alanındaki faaliyetlerinde Yanya vilayetini örnek gösterebiliriz. Hristiyan cemiyetler, Yanya'daki Rum mekteplerinin maddi ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla Beyoğlu'ndaki Orta Oyun Tiyatrosu'nda etkinlikler düzenlemeyi planlamıştı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, düzenlenmesi planlanan etkinliklerde yetkili bir komisyonun bulunmasını istemiştir. Çünkü hem gösterilerin içeriği hem de elde edilen gelirlerin bilinmesi gerekmektedir. Tabi bu durum Hristiyan cemiyetler tarafından hoş karşılanmamıştır. Gerekli çalışmalar yapılarak komisyon eşliğinde tiyatro gösterisi düzenlenmiş ve elde edilen gelirler kayıt altına alınarak Rum mektepleri için kullanılması kararlaştırılmıştır.²¹⁶ Ayrıca

²¹³ Alkan, "II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji", 314-316.

²¹⁴ Zeki Tekin - Enes Göksal, "II. Abdülhamit İstanbul'unda Yabancı Okullara Genel Bakış", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 2017, 332-333.

²¹⁵ Halil Özeçoğlu, "Gayrimüslimlerin Eğitimlerine Dair", 2010, 92.

²¹⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.) No.822, Gömlek No.28.

gayrimüslimlerden memuriyete geçen kişilerin İncil ve Tevrat üzerine ant içmeleri gerektiğine dair bir karar da alınmıştır.²¹⁷

Azınlıkların anarşik hareketlerde bulunmasında özellikle Misyoner Okulları'nın büyük bir rolünün olduğu da bilinmektedir. Osmanlı Devleti sınırları içerisinde açılan misyoner okullarının neredeyse tamamına yakınının II. Abdülhamid döneminde ruhsat aldığı yani o dönemde açıldığı dikkat çekmektedir. II. Abdülhamid'in siyasî zekâsı bilinmekle birlikte böylesine bir nifak odağına niçin göz yumduğu ve bu okulların tehlikelerini neden görmezlikten geldiği konusu ise merak uyandırıcıdır. Devlet'in farklı bölgelerinden merkeze gönderilen resmî evraklarda, bu tarz okulların birer nifak odağı olduğunun açıkça belirtildiği görülmektedir. Ancak bu telkinlere rağmen misyoner okullarının sayısı artmış ve Osmanlı Devlet'i buna bir sınırlama getirememiştir. Maarif Nezaretiyle ilgili kanunun 129. maddesince Mekâtib-i Hususiye (Özel Okullar) arasında zikredilen misyoner okullarının, prensip gereği Sadaret'den ruhsat çıktıktan sonra açılması gerekirken uygulamada bu hususa pek de dikkat edilmediği bilinmektedir.²¹⁸ Ruhsatsız açılan okullar bir süre faaliyette bulunup daha sonrasında ruhsat alabilmek için çeşitli yollara başvurmuştur.

Yabancı devletler, ruhsat almayı pek önemsemeyip birçok yere okul açarak faaliyete geçmiştir. Faaliyete geçen bu okullar, sonradan ya ruhsatlarını almış ya da ruhsata gerek duymadan faaliyetlerini yürütmeye devam etmiştir. Osmanlı Devleti, bu konuda fazla duyarlı olamamıştır. Belki de yaşanan siyasî, askerî ve ekonomik olaylardan dolayı eğitim alanında yaşanan sıkıntılara odaklanılamamıştır. Bu mektepleri açan yabancı devletler, ruhsatı istenen bir mekteple ilgili biraz gecikme yaşandığında hemen Devlet-i Âliye'ye nota verme ya da tehdit etme cüretine varan tutum ve davranışlar sergilemiştir. Misal; Amerika'nın bazı Protestan misyoner okullarına ruhsat verilmesi istenmiş ve bu konuda gecikme yaşanınca da 11 Ekim 1903'te Osmanlı Devleti tehdit edilerek beş gün içinde Sadaret'den ruhsat alınmış, bu okulların tüm ihtiyaçlarının gümrük vergisinden muaf tutulması istenmiştir. Azınlıklara dışarıdan gelen yardımlar ve tanınan imtiyazlar, azınlıkların Müslüman halktan varlıklı olmasına sebep olmuştur. Misyoner okullarının açılmasında yalnızca Hristiyan halka değil Yahudilere de büyük

²¹⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), Şura-yı Devlet (ŞD.), No.3192, Gömlek No. 56.

²¹⁸ İhsan Süreyya Sırma, *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi*, 5. Bs (İstanbul: Beyan, 2017), 57.

kolaylıklar tanınmış ve bulundukları yerlerde mektep açılmasında bir mazur görülmeyip açılan mekteplere ruhsat verilmiştir. Misyoner mekteplerin büyük bir çoğunluğu Hıristiyan öğrencileri kabul etse de bazen Müslüman-Hıristiyan karışımı eğitim faaliyetlerini yürüttükleri zamanlar da olmuştur. Osmanlı topraklarında her dile tercümesi yapılmış olan İncilleri satma işini de misyonerler üstlenmiş ve bu işin bayilik haklarının başkasına verilmemesi için çaba sarf etmiştir.²¹⁹ Tiyatro gösterileri dışında da para toplama durumları yaşanmış, gerek misyonerlik faaliyetlerinde gerekse mektep ve kiliselerin eksikliklerinin giderilmesi gibi konularda kullanılmıştır.

İspanya'dan Osmanlı'ya gelen Yahudiler, iki asır boyunca okullarında İbranice, ilahiyat, hesap, hendese, tarih ve coğrafya derslerini okutmuş, Sabatay Sevi hareketinden olumsuz etkilenerек eğitim sisteminde gerilemiştir. XIX. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı Devleti'ndeki Yahudiler, eğitimlerini Hahamhanelerin nezaretinde yapmış ve her sinagogun yanındaki okullarda 6-12 yaş aralığındaki çocuklara Tevrat, İbranice ve çeşitli dualar öğretilmiştir. Yahudilerin eğitim faaliyetleri, XIX. yüzyılda çeşitlenmiş ve eğitim anlayışlarında birtakım değişiklikler yaşanmıştır. Hahamhaneye bağlı okulların masrafları Yahudi cemaatinin bütçesiyle karşılanmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yahudiler, özel okullar açmış ve bu özel okullarda eğitim vermişlerdir. Alliance Israelite, İstanbul'da 1875'te açtığı okullarla Yahudi eğitime Batılı tarzda bir yön kazandırmıştır. Alliance, 1874-1908 yılları arasında İstanbul'da erkekler için 6, kızlar için 5 okul açmıştır. Bu okullar başta dört yıllık ilkokul düzeyindeyken, daha sonra iki yıllık anaokulları da açılmıştır. Tanzimat'tan sonra Yahudiler, devletin açmış olduğu resmi okullarda eğitim görme imkânına kavuşmuştur.²²⁰

II. Abdülhamid, misyonerlerin eğitim ve kültürel faaliyetlerine yönelik devletin maarif sisteminin yenilenmesi ve düzenlenmesi gerektiğine kanaat getirerek çeşitli düzenlemelerde bulunmuştur. Kanûn-î Esâsî'nin ilan edilmesiyle birlikte maarif hakkındaki hükümler doğrultusunda birtakım düzenlemelere gidildiğini belirtmiştik. Burada dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de özel öğretimin herkes için bir hak olduğunun ve dini eğitim dışında Osmanlı hâkimiyetindeki topraklarda eğitim birliğinin sağlanması konusudur. Ayrıca Türkçe'nin eğitim dili, ilköğretimin zorunlu olması gibi

²¹⁹ Sırma, *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi*, 58-59.

²²⁰ Kenanoğlu, "Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine", 189-190.

kararlar da alınarak eğitimde modernleşme yolunda ilerleme kaydedilmiştir. Osmanlı tebaasının misyoner mekteplere yönelmesini engellemek üzere maarif sisteminde birtakım düzenlemeler ve yenilikler de yapılmıştır. Yabancı okulların eğitim yapısına baktığımızda bu mektepleri açıp yöneten misyoner kuruluşlar, okullarda yürütülecek faaliyetleri de kendileri belirleyerek yönetici tayin etmiştir. Osmanlı tebaasından olanlar, misyonerlerin istediği kriterlere sahipse yönetici olarak atanma şansına sahip olabilmekteydi. Bu okullara Türklerden ve Araplardan pek rağbet eden olmasa da yabancı okullarda okuyan Müslüman öğrencilerin genellikle makam sahibi veya okumuş ailelere mensup bireyler olduğu bilinmektedir. Yabancı okulların varlığı, Osmanlı Devleti'nde batılı mekteplerin açılmasında etkili olmuştur. Bu okullar sayesinde yabancı dil bilen kişi sayısı ile kız öğrenci sayısında artış gözlemlenmiştir. Ancak azınlıkların yaşamış olduğu bölgelerde yabancı okulların desteklediği hem milliyetçi hem de dinî bağımsızlık hareketlerinden dolayı Osmanlı Devleti olumsuz etkilenmiştir. Daha sonraki süreçte Müslümanların yabancı okullara yöneldiği ve yabancı okulların kendi dil, din, kültür öğretimi faaliyetlerinden etkilenenler ve batı hayranı bireyler ortaya çıkmıştır.²²¹

Balkan vilayetlerinde 1901 ve 1903 yılları arasındaki öğrencilerin nüfusa oranına bakıldığında; Kosova vilayetinin 1901'de nüfusa göre öğrenci oranı %12,04 iken, 1903'te bu oranın %18'e çıktığı görülecektir. Bu vilayette toplam 15.695 öğrenci bulunmaktaydı. 1901'de Selanik'te %9,57'lik olan oran 1903'te %9,58 olmuş ve toplam 98.547 öğrenci vardı. Manastır, 1901'de %6,12 iken 1903'te %7,62 olmuş ve toplam 64.076 öğrencisi vardı. Yanya, 1901'de %5,25, 1903'te 5,48'lik bir orana ve toplamda 35.650 öğrenciye sahipti. İşkodra, 1901 ve 1903'te %2,53'lük bir orana ve toplamda 5164 öğrenciye sahipti. Ayrıca II. Abdülhamid Dönemi'nde; Rum, Ermeni, Musevi, Ermeni Katolik, Protestan, Bulgar, Rum Melkit (Katolik), Süryani Kadim, Süryani, Keldani, Nasturi ve Yakubi olarak toplam 12 cemaat resmen tanınmıştı. Cemaat ve yabancı okullarının sayılarında hızla artış yaşanmasından dolayı bu okulların açılması ruhsata bağlanmış ve bu kurumların özenle takip edilmesi istenmiştir. Kurulan özel okullarda Türkçe zorunlu derslerdendi. Öğretmenlerin diplomalarının onaylanması, ders programları, müfredat, ders kitapları gibi konularda Maarif müdürlerinin onayı kuralı getirilmiştir. Rum cemaati, hem okul sayısını arttırmış hem okullaşma oranını yükseltmiştir.²²²

²²¹ Tekin - Göksal, "II. Abdülhamit İstanbul'unda Yabancı Okullar", 325-329.

²²² Alkan, "II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji", 347-352.

II. Abdülhamid döneminde cemaat ve yabancı okullarındaki artış rekabete neden olmuş, Müslüman okullarının kuruluşunu hızlandırmıştır. Ancak bu okullarda verilen eğitimin devletin çıkarlarına aykırı olduğu tespit edilmiş ve bu yüzden okulların denetimi, devlete bağlı okullarda dinî faaliyetlerde bulunulması, cemaat ve yabancı okulların Maarif Nezareti'ne bağlı olması, okul açmak istediklerinde bunun izne tabi tutulması gibi önlemler alınmıştır. Bu bağlamda Maarif-i Umumiye içinde bir müfettişlik açılmıştır. 1893'teki istatistiklere bakıldığında vilayetlerdeki gayrimüslim iptidai, rüştiye ve idadi yatılı okulların 32'sinin yalnızca 16'sının ruhsatlı olduğu görülmüştür. Gayrimüslim okulları 29 farklı merkezde açılmıştı. 1893 yılında Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlere ait; 4229'u Rum, 689'u Bulgar, 198'i Protestan, 85'i Sırp, 63'ü Ulah, 60'ı Rum Katolik, 50'si Katolik ve 4'ü Bulgar Katolik mektepleri bulunmaktaydı.²²³

Yabancı okullar, misyonerlik faaliyetleriyle birlikte artmaya başlamıştır. II. Abdülhamid'in tahta geçişinin ilk dönemlerinde Amerikan misyoner okullarının sayısı 244 iken bu sayı 1890'da 464 olmuştur. Bu dönemden sonra ruhsat alımının şart koşulmasından dolayı artışlarda düşüş yaşanmıştır. Yabancı okulların zararlı çalışmalarının arttığı bir zamanda bütün gayrimüslim ve yabancı okullarının denetimi ve teftişi için bir müfettişlik kurulmuştur. Bu kurumun; eğitimin en iyi biçimde yapılmasını sağlamak, yeni kurulacak gayrimüslim ve yabancı okullardan şartları taşıyanlara ruhsat vermek, daha öne kurulmuş olan okulların da ruhsatlandırılmasını sağlamak şeklinde birtakım görevleri mevcuttu. Yabancı ve cemaat okullarında milliyetçi faaliyetlerin çıkarılması, yabancı devletlerin çıkarlarına uygun eğitim verilmesi; Balkanlarda ve devletin diğer topraklarında da bu okullar aracılığıyla Osmanlı'nın aleyhine faaliyetler yürütüldüğüne dair raporlar hazırlanmıştır.²²⁴ Her ne kadar denetim ve yıllık raporların sunulması gibi çalışmaların yapılması istense de pratikte bu tarz çalışmaların etkisi yetersiz kalmış ve pek verim alınamamıştır.

Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan azınlıklar arasında en asi millet, gayrimüslim Rumlar idi. Rum Patrikhanesi, herhangi bir yabancı devletin büyükelçisi gibi davranışlar sergilemekten çekinmeyip, Bâbıâli ile okullarla ilgili konularda da mücadele etmiştir. Osmanlı Devleti'ndeki Rum okullarında, Yunan okullarındaki kitaplar

²²³ Alkan, "II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji", 354.

²²⁴ Alkan, "II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji", 354-355.

okutulup Türkçe dersine yer verilmediği görüldüğünde bu konuda uyarılmışlardır. Okullarında Türkçe dersi verecek öğretmenlerin bulundurulması ve bu dersin okutulması istenmişse de Rumlar, Türkçe öğretmenlerinin olmadığını ve bu dersi verecek öğretmenin maaşı için yeterli maddi imkânlara sahip olmadıklarını belirtmişlerdir. Hatta daha da ileri gidip, eğer devlet bu dersin okutulmasını istiyorsa kendisinin bunu tahsis etmesini istemişlerdir. Bunun üzerine Osmanlı, 1895'te bu okullarda Türkçe derslerini okutacak öğretmenlerle ilgili bir irade çıkarmıştır. Gayrimüslim halk, Türkçeyi öğrenmemekte direnince, hükümet çözüm olarak gayrimüslim halkın dillerinin resmi okullarda okutulmasını isteyerek Türklerin bu dilleri bilmesi istenmiştir. Bu amaçla Mekteb-i Mülkiye'nin ve idadilerin programına Rumca, Ermenice ve Bulgarca gibi dersler konularak bu dillerle ilgili eğitim verilmeye başlanmıştır.²²⁵

Belgelerde yer alan cetvelleri incelediğimizde istatistiksel birtakım veriler elde etmiş oluyoruz. Bunlardan Selanik vilayeti ve çevresinden elde ettiğimiz bilgileri örnek olarak verebiliriz. 9 Temmuz 1903 yılında Selanik vilayeti ve çevresinde toplam 988 mektep olduğu görülmektedir. Bu mekteplerde toplam 36.843 Müslüman öğrenci ve bu öğrencilerin 9551'i kız 27.292'si erkek toplamda 1305 öğretmenin mevcut olduğu görülmektedir. Bu öğretmenlerin 115'i kadındır. Selanik'te yer alan bu okullardaki gayrimüslim öğrenci sayılarına baktığımızda; 34.044 Rum, 606 Ulah, 798 Sırp, 7.585 Musevi, 14.647 Bulgar ve 692 Bulgar Katolik öğrenci okumaktaydı. Bu okullardaki gayrimüslim öğretmen sayılarına baktığımızda ise; 756 Rum, 30 Ulah, 60 Sırp, 297 Musevi, 452 Bulgar ve 22 Bulgar Katolik öğretmen bulunmaktaydı.²²⁶ Ayrıca Rum metropoliti tarafından Selanik'teki Rum mekteplerinden biri için lisan-ı Osmani muallimi istenmiştir. Maarif Nezareti de 100 kuruş maaşla çalışmak üzere bir muallim görevlendirmek istese de bu maaş sonraki süreçte 150 kuruşa çıkarılarak bir muallim görevlendirmiştir. Daha önce de burada bir öğretmenin görevlendirildiği ancak o öğretmenin Rumcaya hâkim olmayışından dolayı gönderildiği belirtilmiştir.²²⁷

Bosna'da 1910'da yapılan genel nüfus sayımında okuryazarlık oranı %12,2 iken bu oran Bulgaristan'da %42, Sırbistan'da ise %20,3 idi. Okuryazarlık oranının düşük olması, eğitime gerekli ehemmiyetin verilmemesinden kaynaklanmaktaydı. 1911-1912 eğitim-

²²⁵ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 3-4: 1028-1029.

²²⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), Teftişat-ı Rumeli Evrakı Selanik Evrakı (TFR.I.SL), No.14, Gömlek No. 13451.

²²⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), Teftişat-ı Rumeli Evrakı Selanik Evrakı (TFR.I.SL.), No. 33, Gömlek No. 3250

öğretim yılında okuma çağındaki nüfusun %17'lik kesimini oluşturan 48.425 çocuk ilkokula gitmekteydi. 1874 yılındaki Osmanlı istatistiklerine göre 39.161 çocuk okula gitmekte olduğuna göre Avusturya-Macaristan yönetiminin başlarında nüfusa göre %22 gibi bir oranda öğrenci sayısının düştüğü görülmüştür.²²⁸

3.4. Misyonerlik Faaliyetleri Hakkında Hazırlanan Raporlar

Misyonerlik faaliyetlerinde bulunan örgütler, Osmanlı Devleti'ndeki en parlak dönemini XIX. yüzyılda yaşamışlardır. Bu yüzyılda, Osmanlı topraklarındaki azınlıklar, isyan girişimlerinde bulunup karışıklıklardan yararlanarak bağımsızlıklarını elde edebilmek için çaba sarf etmişlerdir. Osmanlı bu süreçte hem toprak kaybı yaşamış hem de ekonomik ve siyasi açıdan çokça zarar görmüştür. Osmanlı'nın içinde bulunduğu bu kötü halin aksine misyonerler; mali açıdan kendini iyileştirmiş, dinlerini anlatmak ve yaymak dışında emperyalizmin çıkarlarına uygun hareket ederek bu konuda öncülük etmeye başlamışlardır. Bu açıdan baktığımızda Osmanlı Devleti'ndeki azınlık isyanlarını destekledikleri de görülmektedir. Osmanlı Devleti, misyoner örgütlerin faaliyetlerini ve kendi topraklarında yaşayan azınlıklar arasındaki yakınlaşmayı önceleri görmemezlikten gelmiştir. Sonrasında hükümet, bu durumun ne kadar kötü bir hal aldığını fark edebilmiştir. Bu konuda hazırlanan raporlar konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Sadece durumun anlaşılmasına katkı sağlamamış bu durumdan kurtulabilmek ya da bu tarz yıkıcı faaliyetlerde bulunan örgütlerin durdurulması için birtakım çözüm önerilerinde de bulunmuştur.²²⁹

Maarif açısından tehdit olabilecek unsurlara örnek olarak Berat sancağı gösterilebilir. Berat sancağındaki Hristiyan mektepleri, Yunan maarifinin tehdidi altında faaliyetlerini yürütmekteydi. Yunan milliyetçiliğini Hristiyan halka hoş göstermek ve benimsetmek amacı gütmekteydiler. Bu durumun önüne geçilmesi için mevcut Osmanlı hükümetinin tehdit unsuru olabilecek her türlü hal ve harekete karşı tedbir alması gerektiği de sancaktakiler tarafından bildirilmiştir.²³⁰ Ayrıca pek çok yerde de mektep ve kilise açma bahanesiyle gayrimüslim cemiyetlerin para topladığı bilinmektedir.²³¹

²²⁸ Palaiet, *Balkan Ekonomileri*, 268.

²²⁹ M. Metin Hülagü v.dğr., *Devr-i Hamid: Sultan II. Abdülhamid* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011), 2: 182-183.

²³⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT), No.1403, Gömlek No.68.

²³¹ Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT), No.2061, Gömlek No.34.

Osmanlı devlet adamları, pek çok konuda görüş ve düşüncelerini, tekliflerini sunabilmek, aktarabilmek için layiha, arıza, takrir adı verilen raporları hazırlayarak dönemin padişahına iletmeyi âdet haline getirmiştir. Özellikle II. Abdülhamid döneminde birçok devlet adamı rapor hazırlayıp padişaha sunmuştur. Devlet içerisinde misyonerlik faaliyetleriyle bu çerçevede eğitim faaliyetlerinde bulunanlarla ilgili de çeşitli raporlar hazırlanmıştır. Bu raporlardan öne çıkanlar ise; 1893'te Maarif Nazırı Zühtü Paşa ve 1898'de Şakir Paşa'nın kaleme almış oldukları raporlar büyük bir önem arz etmektedir. Bu raporların bazıları hükümetin isteği üzerine yazılmıştır.²³²

Zühtü Paşa'nın hazırlamış olduğu ikinci rapor, II. Abdülhamid'in, nezaretten Hristiyan misyonerlerin açmış olduğu okullar hakkında rapor hazırlanmasını istemesi üzerine kaleme alınmıştır. Bu raporun hazırlanması için nezaret, tüm vilayetlerden ve maarif müdürlüklerinden bununla ilgili bilgileri derlemiş, raporun sonunda okullar hakkında istatistiki cetvellere yer vererek de raporunu tamamlamıştır. Rapor genel olarak Protestan okullarıyla ilgili bilgiler içermektedir. Protestan okullarıyla ilgili; okulların açılması, açılan okulların sayısı, eğitim programları ve denetimiyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Raporda, misyoner okullarının kitap ve programlarının bilinmediği ve denetlenemediği, teftişlerin yapılamadığından bahsedilmiştir. Maarif müfettişlerinden veya memurlarından biri, bu okullardan herhangi birine gitmek istediğinde okula kabul edilmedikleri, bu ziyaretin gerçekleşebilmesi için yabancı/ecnebi okullarının bağlı olduğu merciden izin alınması gerektiğinin belirtildiği bilgisine yer verilmiştir. Yapılan bu muamelelerden dolayı Zühtü Paşa, raporunda bu okullar için hangi önlemlerin alınabileceği hususunda birtakım önerilerde de bulunmuştur.²³³

Hazırlanan raporlar sonucunda yabancı misyoner okullarıyla ilgili ortak kanaat,²³⁴

- Misyoner okullarının Osmanlı Devleti aleyhinde çalıştığı ve devlete zarar verecek faaliyetlerin yapıldığı,
- Zararlı faaliyetlerin önlenmesi için bu okulların sıkıca denetlenmesi gerektiği,

²³² Yahya Akyüz, "Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları İle İlgili Orijinal İki Belge", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 3/1 (1970): 121.

²³³ Akyüz, "Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları", 122-128.

²³⁴ Hülâgü v.dğr., *Devr-i Hamid*, 2: 187.

- Türkçe ve Osmanlı Tarihi derslerinin yabancı/ecnebi okullarında da zorunlu tutulması gerektiği,
- Osmanlı Devleti'nin eğitim sisteminde yeni düzenlemelere gidilmesi gerektiği gibi ortak görüşler vardı.

Zühtü Paşa, gayrimüslim ve yabancı okullar hakkında malumat topladığı raporunda; Kartal kilisesi yakınlarındaki Ermeni mektebi, Rum mektebi, Üsküdar'daki Ermeni mektebi, Taksim'deki Hristiyan mektepleri, Beyoğlu'ndaki Rum mektebi gibi müesseselerin teftiş edilmesinden ve buradaki faaliyetlerden de bahsetmiştir. Türkçe ve Rumca manzumelerin okunduğunu kaydetmiştir. Bu kurumlar dışında Beyoğlu'ndaki Bulgar mektebi ve Ermeni Katolik mektebi, Edirne Rum ve Bulgar mekteplerinden bahsederek eğitim faaliyetlerinin yanı sıra bu yerler hakkında elde edilen istihbaratı da kaleme almıştır.²³⁵

Osmanlı Devleti, kendi topraklarında faaliyet gösteren Hristiyan misyoner örgütlerinin eğitim kurumlarının denetlenmesi gerektiğine dair sebepleri;

- Misyoner eğitim kurumlarına, halk tarafından rağbet edilmesi ve okul sayılarındaki artış,
- Bu okulların açılmaları ve açıldıktan sonra yürüttükleri faaliyetlerin Osmanlı kurallarına uymaması, bu okulların amaçlarında Osmanlı için yararlı bir tutum içinde olmamaları ve Hristiyan azınlıkları etkilemeye çalışıp kışkırtma gibi olaylara aracılık ettikleri belirtilmiştir.²³⁶

Balkanlar'da, güçlü devletler, misyoner örgütler aracılığıyla çalışmalar yürütmüş bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsızlığını kazanan devletler de bu tarz faaliyetlerde bulunmuştur. Kosova'da Hristiyan halk, önceleri patrikhaneye bağlıyken daha sonra patrikhaneden ayrılmıştır. Sırp'ların bulunmadığı Üsküp sancağı dâhilinde Panslavizm'den kaynaklı birçok Sırp Okulu açılmıştır. Sırp'lar ve Bulgarlar bölgede nüfuzunu artırmak amacıyla pek çok siyasi faaliyette bulunmuşlardır. Yanya'da, Silifos ihtilal cemiyeti, Arnavutları Yunanlılaştırma çalışmalarına girişmiştir. Ortodoks mezhebine mensup, aslen Arnavut kökenli Hristiyan halk için okullar açmış, bu okullarda kendi çıkarlarına uygun öğretmenler görevlendirmiş, Rumca eğitime,

²³⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Maarif Nezareti (Y.PRK.MF), No.3, Gömlek No. 29.

²³⁶ Hülagü v.dğr., *Devr-i Hamid*, 2: 196-197.

Ortodoks mezhebindeki Arnavut çocukların anadillerini unutturup Rumlaştırmaya çalışmışlardır. Bunun dışında Yanya'da bir Ulah Okulu'nun açılmasını isteyen Ulahların bu isteği hükümet tarafından kabul edilmiştir. Ancak Müslüman ailelerin çocuklarının da bu okullara devam etmeleri tarzındaki telkinler, devlet için zararlı bir girişim olarak görülmüştür. Misyonerler, yabancı/ecnebi okullarda eğitim gören Osmanlı azınlıklarının çocuklarını ahlak ve mezhep açısından kendilerine yönelik bir eğilime girmelerini sağlamaya çalışmış ve siyasi faaliyetlerinde yönlendirebilecekleri bireyleri yetiştirmeye gayret etmişlerdir.²³⁷

²³⁷ Hülagü v.dğr., *Devr-i Hamid*, 2: 197.

SONUÇ

II. Abdülhamid dönemi Osmanlı Devleti için pek parlak bir dönem olmasa da o dönem, devletin kendi varlığını sürdürebilmesi için yapılabilecek her türlü çaba sarf edilmiştir. Devlet, yalnızca iç karışıklıklara değil aynı zamanda dış saldırılara da karşı koymaya çalışmıştır. II. Abdülhamid, bu saldırıları defetmek amacıyla devletin iç dinamiklerinden faydalandığı gibi dış devletlerin saldırılarını hafifletebilmek için denge politikası izlemiştir. Devletlerin çıkarlarını da göz önünde bulundurmıştır.

Balkan topraklarında birden fazla millet, kendi inançlarını yaşayabilecek tarzda bir hayat sürmekteydi. Önceki yıllarda batılı devletlerin sıkıntılı yönetimlerinden kurtulup Osmanlı hâkimiyetine girdiklerinde rahata kavuştuklarını düşündüklerinden dolayı pek sorun çıkaran olmamıştır. Ancak Osmanlı topraklarının giderek genişlemesi ve sonraki süreçte yerel yönetimlerin yanlış uygulamalarından rahatsız olan tebaa sorun çıkarmaya başlamıştır. Bu sorunlar, Fransız İhtilali'nden sonra şiddetini artırmıştır. Artan sorunlara çözüm olarak birtakım yollara başvurulmuştur. Bunlar arasında öne çıkanlar ise Islahat ve Tanzimat Fermanlarıdır. Fermanların ilanıyla çözüm üretildiği zannedilse de ileriki yıllarda, bu fermanlardan kaynaklı sorunlar da çıkmıştır.

Islahat ve Tanzimat fermanlarıyla bazı haklar elde eden hatta Müslüman tebaayla neredeyse eşit haklara sahip bir konuma gelen gayrimüslim tebaa, bunlarla yetinmeyip daha fazlasını istemiştir. Bu isteklerini, batılı devletlerin desteğiyle yapabilecekleri güce sahip olduklarını düşünmüşlerdir. Özerklik ve bağımsızlık girişimlerinde bulunan milletler olmuştur. Ayrıca devletin, iç-dış borçlarında yaşanan artışlar alınan vergilere de yansıtıldığından dolayı halktaki huzursuzlukta artış yaşanmıştır. İşte II. Abdülhamid döneminde yaşanan olayların temelinde de bunlar yatmaktaydı.

II. Abdülhamid, öncelikle ortaya çıkan olayların yerinde incelenmesi için müfettişler görevlendirmiş ve olaylar hakkında bilgi edinmeye çalışmıştır. Elde ettiği bilgiler neticesinde de birtakım girişimlerde bulunmuş ve gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir. II. Abdülhamid, yaşanan olaylardan dolayı görülebilecek zararların önüne geçebilmek için bazı reformlarda bulunmuştur. Bu reformlar tek bir alanda yapılmamıştır. Siyasî, askerî, dinî ve eğitim alanında yapılan reformlarla olayların durgunlaşmasını isteyen padişah, kısmi olarak başarılı olmuştur.

Padişah, başta askeri ve siyasi alandaki reform hareketlerine önem vermiştir. Ancak yapılan reformların halk tarafından benimsenmesiyle birlikte başarılı olacağını fark edince eğitim alanındaki reformlara ağırlık vermiştir. Maarifperver olarak anılan II. Abdülhamid, döneminde pek çok mektep açılmış ve zorunlu eğitim anlayışı ortaya çıkmıştır. Abdülhamid yalnızca Müslüman erkeklere yönelik değil millet, din ve cinsiyet ayrımı olmaksızın faaliyetlerini yürüten eğitim kurumlarının açılmasına öncülük etmiştir. Döneminde eğitim kurumlarının çeşitliliği ve kalitesi artmıştır. Bu dönemde yabancı ve gayrimüslim cemiyetlerin desteğiyle açılan mektepler de bulunmaktadır. Bu mektepler, hükümet aleyhine birtakım faaliyetlerde bulunmuş ve kendi milli değerlerini aşilayarak Osmanlıcılık anlayışından nefret edilmesine sebep olmuştur. Bu nefretle birlikte her millet, kendi ulusal devletini kurmak için özerklik ve bağımsızlık hareketlerinde bulunarak Osmanlı Devleti'nde sorun çıkarmıştır. II. Abdülhamid, bu müesseselerin (kilise, gayrimüslim cemiyet ve mektepleri) faaliyetlerinin yakından takip edilmesini istemiş ve müfettişler görevlendirmiştir. Görevlendirilen müfettişlerin raporları incelendiğinde gayrimüslim propagandalarından haberdar olunmuştur. Raporlar doğrultusunda mektep açımı ve bu mekteplerin finanse edilmesiyle ilgili bazı önlemler alınmıştır. Tabi alınan önlemler resmîyette olsa da gayrimüslimler tarafından pek uyulmamış ve resmî olarak okul açma belgesi olmadan faaliyete başlayan gayrimüslimlere ait mektepler bulunmaktaydı. Bu dönemde, gayrimüslim ve yabancı okulların eğitim faaliyetlerine dair bazı önlemler alınmış, devlet aleyhine propagandaların önüne geçilmeye çalışılmış ve lisan-ı Osmani dersinin okutulması zorunlu kılınmıştır. Milletler kendi dillerinde eğitim görme hakkına devam edebilecek ama hâkimiyeti altında bulunduğu devletin dilini de bilmesi zorunlu tutulmuştur.

Yabancı ve gayrimüslim cemiyetler tarafından kurulup desteklenen müesseseler, diğer devletlerce desteklenmiş ve Osmanlı aleyhine faaliyetlerde bulunulması konusunda öncülük etmiştir. Padişah, bu konuda da tedbirler alıp Maarif Nezareti'nin eliyle denetim altına alınmasını istemişse de istenilen başarı elde edilmemiştir. Çünkü padişahın uğraştığı tek sorun maarif alanında değildi. Maarif alanında alınan bazı kararlar uygulanabilme fırsatını bile yaşanan olumsuz siyasi olaylardan dolayı kaçırmıştır. Dolayısıyla II. Abdülhamid, devlet eliyle kurulan eğitim kurumlarında başarılı olsa da yabancı ve gayrimüslim kurumlarında istenilen başarıya ulaşamamıştır.

II. Abdülhamid dönemi yaşanan siyasi olaylara baktığımızda ise; ihtilalciler tarafından tahttan indirilerek öldürülen Abdülaziz'in yerine V. Murad getirilmiş ve onun yaşadığı ruhsal problemler öne sürülerek II. Abdülhamid tahta çıkmıştır. Ancak tahta çıkabilmesi bir şarta dayalıydı. O da meşrutiyetin ilan edilmesidir. Bu şartı kabul eden padişahın, tahta çıkışını takip eden yıllarda Balkan topraklarında Ruslarla savaşın yaşandığı görülmektedir. Ayrıca kendisinden önceki padişahların uygulamalarından dolayı ekonomik açıdan da problemler yaşanmıştır. Ruslar, Osmanlı Devleti'nin hem içeride hem de dışarıda sorunlar yaşamasını fırsat bilerek Panslavizm politikasını yayabilmek için Osmanlı topraklarına doğru yönelmiştir. Fransız İhtilali'nin de meyvesini vermeye başladığı dönemde Ruslar, kendini Ortodoksların lideri olarak görüp Panslavizm politikasını yayma fırsatı bulmuştur. Önce İngilizlerle işbirliği yapmak isteyen Ruslar, İngilizlerden istediği desteği alamamıştır. Balkan topraklarındaki mevcut problemleri alevlendirerek kendine çekmeye çalışan Ruslar, savaşı başlatarak amacına ulaşmaya çalışmıştır. Yaşanan savaş tarihte 93 Harbi olarak adlandırılmıştır. Sorunlarla boğuşan Osmanlı Devleti'nin savaş hazırlığının yetersiz olmasından dolayı ağır bir yenilgiye uğramıştır. Ancak bu harbi tetikleyen bazı askeri olaylar da yaşanmıştır.

93 Harbi'nden önce özerklik ve bağımsızlık hareketlerinde bulunan Bulgar ve Sırp milletlerini destekleyen Ruslar, yaşanan savaşın Panslavizm politikasının yayılması olarak değil Hristiyan tebaanın haklarını korumak amacıyla yapıldığını öne sürmüş ve büyük oranda amacına ulaşmıştır. Balkanlar'da genişleme fırsatı bulup bağımsızlık hareketlerine öncülük eden Rusya'nın daha fazla ilerlemesini istemeyen Avrupalı devletler, duruma el atmıştır. Tersane Konferans'ında birtakım kararlar alınmış ve bu kararlar Osmanlı aleyhine olduğundan dolayı Osmanlı Devleti tarafından sonuçlandırılmamıştır. II. Abdülhamid, bu konferansta Hristiyan haklarıyla ilgili ağır şartların yer alacağını tahmin ettiğinden kararların biraz olsun kendi lehlerinde alınabilmesi için önlemler almak istemiş ancak yetersiz kalmıştır. Tersane Konferansı'nın sonuçlandırılmaması üzerine Ruslar, saldırılarının şiddetini artırmış ve ilerlemeye devam etmiştir. Osmanlı ordusundaki iç karışıklıklar savaşta olumsuzluklara sebep olmuş ve böylece yaklaşık bir yıl süren 93 Harbi sonunda Osmanlı Devleti ağır bir yenilgiye uğrayarak Ayastefanos Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Batılı devletler, bu antlaşmanın kararlarını kendi çıkarlarına uygun bulmadığından dolayı yeni bir antlaşma yapılmasını istemiş ve bunun sonucunda Berlin Antlaşması imzalanmış. İmzalanan

antlaşmalar, Osmanlı aleyhine sonuçlar doğurmuştur. Böylece Osmanlı, Balkanlardaki hâkimiyetini kaybetme seviyesine gelmiştir. Savaş sonucunda 2 bağımsız ve 2 özerk devlet ortaya çıkmış, özellikle Müslüman tebaa göç etmek durumunda kalmıştır.

Balkanlarda yaşanan toprak kayıplarının pek çok olumsuz sonuçları olmuştur. Bunların başında Osmanlı Devleti'nin, bu topraklardaki nüfuzunu kaybetmesi, ekonominin olumsuz etkilenmesi, askeri açıdan alınan ağır darbeler ve o bölgede yaşayan Müslüman halkın zor duruma düşmesi sayılabilir. Doksanüç harbinden sonra diğer milletler, Balkan topraklarından pay alabilmek için çeşitli saldırılarda bulunmuştur. Gayrimüslim tebaa, Müslüman hâkimiyetinden çıkınca topraklarında yaşayan Müslüman tebaaya saldırılar düzenlemiş, göç etmeye zorlamış ve göç etmeyenleri öldürmüştür. Ayrıca öldürülen veya göç ettirilen Müslümanların mallarına ve arsalarına el koymuştur.

II. Abdülhamid, devletin ekonomisini düzenlemek amacıyla reform hareketlerinde bulunsa da önceki padişahların borçlanmalarından dolayı istediği oranda başarılı olamamıştır. Önceki padişahlar, çok fazla dış borç almış ve II. Abdülhamid de bu borçları kapatabilme yoluna gitmiştir. Muharrem Kararnamesiyle Düyûn-u Umumiye kurulmuş ve borçlar için düzenlemeler yapılarak devlet ekonomisinin düzenlenmesi için çalışmalar yapılmasını istemiştir. Balkan topraklarındaki kayıplar ekonomiyi olumsuz etkilemiştir. Hem savaş masraflarının fazla olması hem de gelirlerin azalması ekonomiyi altüst etmiştir. Ancak buna rağmen II. Abdülhamid döneminde önceki padişahların borçları büyük ölçüde ödenerek kapanmıştır.

Balkan ekonomisinin tarım, hayvancılık ve tekstile dayandığına değinerek bu ekonomik faaliyetlerin hangi bölgelerde ne şekilde icra edildiğinden yukarıda bahsettik. Osmanlı Devleti, Müslim ve gayrimüslim tebaadan belli oranlarda vergi almıştır. Gayrimüslim ve Müslim tebaanın farklı oranlarda vergilendirilmesi başlarda sıkıntı teşkil etmese de sonraki süreçte isyanların çıkma sebepleri arasında yer almıştır. 93 Harbi'nin yaşandığı süreçten hemen önce ve sonrasında vergilerin arttırılması halkın isyanlara olan desteğini arttırmış ve hükümete karşı tepki göstermelerine sebep olmuştur. Harpten sonra yaşanan ayrılımlar sonucunda ekonomik açıdan yalnızca Osmanlı değil, kaybedilen topraklarda yaşayan Müslümanlar da büyük ölçüde zarar görmüştür.

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere yönelik uyguladığı politikaların ılımlı olması ve kendi milli ve dini değerlerini olduğu gibi yaşamalarına fırsat vermeleri iyi gibi

görünse de devletin yıkımına etki eden faktörlerin başında yer aldığı görülmektedir. II. Abdülhamid, devletin yıkımını engelleyebilmek için pek çok konuda tedbir almış ve aldığı tedbirlerden dolayı hüküm sürdüğü döneme İstibdat Dönemi denmiştir. Ancak her ne kadar eleştiriye maruz kalsa da o dönemin şartlarında yapılabilecek ve alınabilecek önlemleri aldığını söyleyebiliriz. II. Abdülhamid sonraki süreçte yapılan baskılar sonucu meşrutiyeti ikinci kez ilan etse de bunun bir kurtuluş yolu olmadığı görülmüştür.

KAYNAKÇA

- BOA, Osmanlı Arşivi. Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.). No. 1403, Gömlek No.68.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.). No.2061, Gömlek No.34.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.). No.1242, Gömlek No.4.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH.). No.354. Gömlek No.1.4.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH.). No.354, Gömlek No.37. 1-2-3-4-5-6-7.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO.). No.37, Gömlek No. 100.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.). No.822, Gömlek No.28
- BOA, Osmanlı Arşivi. Şura-yı Devlet (ŞD.). No.3192, Gömlek No.56.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Teftişat-ı Rumeli Selanik Evrakı (TFR.I.SL.). No.14. Gömlek No.13451.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Teftişat-ı Rumeli Selanik Evrakı (TFR.I.SL.). No.33. Gömlek No.3250.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Başkitabet Maruzatı (Y.PRK.BŞK.). No. 32. Gömlek No. 60.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti (Y.PRK.MF.). No.3. Gömlek No.29.4.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM.). No.1. Gömlek No.79.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM.). No.1, Gömlek No.99.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.).No.34. Gömlek No.52.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.).No.34. Gömlek No.60.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.). No.35. Gömlek No.20.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.). No.79. Gömlek No.39.
- Agras, Nurdal. *II. Mahmud Dönemi Islahat Hareketleri ve II. Mahmud'un Eğitim-Öğretim Faaliyetleri*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2010.

Ahmetbeyoğlu, Ali. “Hun Akınları Çağında Balkanlar”. *Balkanlar El Kitabı*. 3. Bs. 1: 75-98. Ankara: Akçağ, 2017.

Akın, Hatice - Çetin, Hatice. “Osmanlı Millet Sisteminin Balkanlar’da Etnik Kimliklerin Oluşmasındaki Rolü”. *Balkanlarda İslam Medeniyeti*. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2011.

Akyıldız, Ali. “Kadınefendi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 24: 94-96. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Akyıldız, Ali. “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 27: 273-274. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Akyıldız, Ali. “Meclis-i A’yân”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Akyıldız, Ali. “Meclis-i Meb’usân”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 28: 245-247. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Akyıldız, Ali. “Tanzimat”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 40: 1-10. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

Akyüz, Yahya. “Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları İle İlgili Orijinal İki Belge”. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 3/1 (1970): 121-130.

Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*. 11. Bs. Ankara: Pegem Yayıncılık, 2007.

Albayrak, Kadir. “İznik Konsili Öncesinde ve Sonrasında Heretik Hıristiyan Akımları”. *Uluslararası İznik Sempozyumu*. 2005.

Alkan, Mehmet Ö. “II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji”. *II. Abdülhamid Dönemi*. 309-367. İstanbul: İZÜ Yayınları, 2019.

Arslan, Fatih. “Encümen-i Dâniş ve Osmanlı Aydınlanması”. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/11 (2009).

Aslantaş, Selim. “Sırp İsyanının Uluslararası Boyutu (1804-1813)”. *Uluslararası İlişkiler* 6/21 (2009): 109-136.

Aydın, Mahir. “Doksanüç Harbi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 9: 498-499. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Aydın, Mithat. “İstanbul Konferansı”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ek-1: 671-672. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.

Babacan, Hasan - Temizer, Abidin. “XIX. Yüzyıl Ortalarında Niş Sancak Merkezinde Ekonomi ve Meslekler”. *Osmanlı Dönemi Balkan Ekonomisi*. Ed. Zafer Gölen - Abidin Temizer - Birol Çetin. 177-200. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2018.

Bakırcılar, Nimet Ayşe. *XIX. Yüzyılda Balkanlarda Dinsel Yapı ve Bunun Ayrılıkçı Hareketlere Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

- Başaran, İsmail. “Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin (Hristiyan ve Yahudi) Statülerinin Din Özgürlüğü Açısından Değerlendirmesi”. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 18 (2019).
- Beksaç, Engin. “Balkanlarda Tarih Öncesi ve Erken Uygarlıklar”. *Balkanlar El Kitabı*. 3. Bs. 1: 47-62. Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.
- Beydilli, Kemal. “Küçük Kaynarca Antlaşması”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 26: 524-527. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Biçer, Ali. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye’nin Balkan Türkleri Politikası*. Yüksek Lisans Tezi, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, 2007.
- Bilge, Mustafa L. “Arnavutluk”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 3: 383-390. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Birecikli, İhsan Burak. “Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet’in İlanı Üzerine Bir İnceleme”. *Gazi Akademik Bakış* 2/3 (2008).
- Blaisdell, Donald C. *Dünyâ-ı Umûmi: Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa Mali Denetimi*. Trc. Ali İhsan Dalgıç. 3. Bs. İstanbul: Nesnel Yayınları, 2008.
- Bozdağ, İsmet. *Sultan Abdülhamid’in Hatıra Defteri*. 6. Bs. İstanbul: Pınar Yayınları, 1985.
- Branislav Djurdjev. “Bosna-Hersek”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 6: 297-305. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Bulut, Mehmet. “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim ve Ekonomiye Yeniden Bir Bakış”. *II. Abdülhamid Dönemi*. 245-261. İstanbul: İZÜ Yayınları, 2019.
- Burma, Mustafa. “Bulgaristan’ın Osmanlı İmparatorluğu’ndan Ayrılış Sürecinde Bulgar Ayaklanmaları”. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 1/1 (2012): 67-90.
- Çeliktas, Hasan Sabri. *Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda)*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Çiçek, Hikmet. “XVIII.-XIX. Yüzyıllar Osmanlı-Rus Münasebetlerine Dair Önemli Bir Kaynak: 83/1 Numaralı ve 1113-1309/1701-1891 Tarihli Rusya Ahidname Defteri”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 127/250 (2021): 37-66.
- Çidem, Merve. “II. Meşrutiyet’in İlanı Sırasında Kaybedilen Balkan Toprakları ve Olayların Basına Yansıması”. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 3 (2018): 77-97.
- Danişmend, İsmail Hamdi. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972.
- Demiroğlu, Hasan. *Rus Kaynaklarına Göre Rusya’nın Balkan Siyaseti: Ortodoks Birliği ve Panislavizm (1856-1878)*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2009.

- Durdu, Mehmet Burak. “Osmanlı Devleti’nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri”. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 14/14 (2003): 291-318.
- Ekincikli, Mustafa. *Türk Ortodoksları*. 1. Bs. Ankara: Siyasal Kitabevi Yayınları, 1998.
- Engin, Vahdettin. *II. Abdülhamid ve Dış Politika*. 6. Bs. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.
- Ercan, Yavuz. “Devşirme Sorunu, Devşirmenin Anadolu ve Balkanlardaki Türkleşme ve İslamlaşmaya Etkisi”. *Belleten* 50/198 (1986): 679-725.
- Erdem, Gazi. “İlanından Yüz Elli Yıl Sonra Avrupa Birliği Müzakereleri Bağlamında İslahât Fermânı’na Yeniden Bir Bakış”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (2010): 327-348.
- Erdoğan, Teyfur. “Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı-1”. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi* 51/01 (1996).
- Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi*. 5 Cilt. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi*. 5 Cilt. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Gencer, Ali İhsan. “Ayastefanos Antlaşması”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 4: 225. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Gencer, Ali İhsan. “Berlin Antlaşması”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 5: 516-517. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Georgeon, François. *Sultan Abdülhamid*. Trc. Ali Berktay. 5. Bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Gökdağ, Bilgehan A. “Balkanlar: Etnik Karmaşanın Dilsel Boyutları”. *Karadeniz Araştırmaları*. 32 (K 2012): 1-27.
- Gölen, Zafer. “1849-1851 Bosna Hersek İsyanı”. *Belleten* 66/247 (2002): 905-930.
- Gölen, Zafer. “Şark Meselesi Işığında Balkan Milliyetçiliği ve Büyük Güçlerin Balkan Politikaları”. *Türk Yurdu Dergisi* 31/284 (2011): 91-101.
- Gölen, Zafer - Temizer, Abidin, ed. *Balkan Tarihi*. 1. Bs. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2016.
- Gülsoy, Ufuk. “İslahat Fermanı”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 19: 185-190. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Gündüz, Şinasi, ed. *Yaşayan Dünya Dinleri*. 1. Bs. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Hacısalihoglu, Mehmet. “Sırbistan”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 37: 121-126. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

- Hacısalihioğlu, Mehmet. “Yunanistan”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 43: 586-595. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Hanioğlu, M. Şükrü. “Meşrutiyet”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 29: 388-393. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Harman, Ömer Faruk. “Günümüzde Ortodoks Kilisesi”. *Dinler Tarihi Araştırmaları-III Sempozyumu*. 187-196. 3. Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2002.
- Hodzij, İsmajil. *Bogomilizm ve Bosna-Hersek Bogomilleri*. Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2007.
- Hülagü, M. Metin. “Gazi Osman Paşa”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 13: 464-465. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Hülagü, M. Metin - Batmaz, Şakir - Alan, Gülbadi. *Devr-i Hamid: Sultan II. Abdülhamid*. 3 Cilt. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011.
- İnalcık, Halil. *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*. 64. Bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- İnalcık, Halil. *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*. 7. Bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- İnalcık, Halil. “Filori”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 13: 106-107. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- İnalcık, Halil. “İspence”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 23: 177. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- İnalcık, Halil. “Rumeli”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 35: 232-235. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- İnalcık, Halil. “Türkler ve Balkanlar”. *BAL-TAM Türklük Bilgisi Dergisi*. 3 (2005): 20-44.
- İnalcık, Halil - Seyitdanlıoğlu, Mehmet. *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. 8. Bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür, 2019.
- İnbaşı, Mehmet. “Kalkandelen’de Sosyal ve Ekonomik Hayat (XV-XVI. Yüzyıllar)”. *Osmanlı Dönemi Balkan Ekonomisi*. Ed. Zafer Gölen - Birol Çetin - Abidin Temizer. 95-128. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2018.
- Jelavich, Barbara. *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*. Trc. İhsan Durdu - Gülçin Tunalı - Haşim Koç. İstanbul: Küre Yayınları, 2018.
- Jelavich, Barbara. *Balkan Tarihi-20. Yüzyıl*. Trc. İhsan Durdu - Gülçin Tunalı - Haşim Koç. 2. Bs. İstanbul: Küre Yayınları, 2009.
- Kaçmaz, Muhammet. “Balkan Coğrafyası”. *Türk Tarihinde Balkanlar*. 1: 11-37. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2013.

- Karpat, Kemal. “Balkanlar”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 5: 25-32. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Ulusallaşma*. Trc. Dilek Özdemir. 1. Bs. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006.
- Katar, Mehmet. “Hristiyanlıkta Temel Akımlar”. *Yaşayan Dünya Dinleri*. 1. Bs. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Kayıran, Mehmet. “Milliyetçilik Akımının Balkanlar’daki Gayrimüslim Unsurlar Üzerindeki Etkisi (1789-1875)”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi* 2/5 (2019): 71-97.
- Kaynak, Aziz. *Emperyal Modernlik ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Reformları*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Kenanoğlu, M. Macit. “Zimmî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 44: 438-440. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Kenanoğlu, Macit. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6/12 (2008): 181-205.
- Ketenci, Ayşegül. “Panslavizm ve Başarısızlık Sebepleri”. *Akademia Sosyala Bilimler Dergisi*. 2018. 345-352.
- Koç, Yunus. “İskân”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ek-1: 649-650. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- Kodaman, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. 2. Bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- Kurat, Akdes Nimet. “Avarlar”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 26/1 (2011): 81-110.
- Kurt, Halil. “Yunanistan”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 43: 586-595. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Kutlu, Nurgül. *Rus Kaynaklarına Göre 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi*. Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Küçük, Abdurrahman - Tümer, Günay - Küçük, Mehmet Alparslan. *Dinler Tarihi*. 3. Bs. Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.
- Küçük, Cevdet. “Abdülaziz”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1: 179-185. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Küçük, Cevdet. “Abdülhamid II”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1: 216-224. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Küçük, Cevdet - Ertüzün, Tevfik. “Düyûn-ı Umûmiyye”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 10: 58-62. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Malhut, Mustafa. “Ermeni Meselesi’nin Uluslararasılaşması ve İngiltere”. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*. 71 (2022): 89-114.

- Maxim, Mihai. “Romanya”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 35: 168-172. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Mevsim, Hüseyin. “Bir Bulgar’ın Tanıklığıyla Rusya İşgalindeki Edirne (1878-1879)”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 39/67 (2020): 373-384.
- Narin, Resül. “Düÿûn-ı Umûmiye İdaresi ve Adapazarı”. *Karadeniz Araştırmaları* 6/21 (2009): 49-59.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Sarı Saltık- Popüler İslam’ın Balkanlar’daki Destanî Öncüsü*. 2. Bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.
- Ovalı, Şevket. “Tarihsel Bir Perspektiften Batı-Yunanistan İlişkisinin Siyasal Arka Planı (1821-1945)”. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi* 62/1 (2007): 165-195.
- Özeçoğlu, Halil. “Gayrimüslimlerin Eğitimlerine Dair”. 2010. 14.
- Özey, Ramazan. “Balkanların Coğrafi Yapısı”. *Balkanlar El Kitabı*. 3. Bs. 1: 25-46. Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.
- Özman, Recep. “İlkçağ’da Yunanistan”. *Balkanlar El Kitabı*. Ed. Bilgehan A. Gökdağ - Osman Karatay. 3. Bs. 1: 63-73. Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.
- Palairot, Michael. *Balkan Ekonomileri 1800-1914 Kalkınmasız Evrim*. Trc. Ayşe Edirne. 1. Bs. İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınevi, 2000.
- Parlak, Nizamettin. “İki Yarımada da Yarım Kalmış Bir Serüven: İberya ve Balkan Yarımadaalarında İslam Varlığı”. *Balkanlarda İslam: Miadı Dolmayan Umut*. Ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı. 2. Ankara: TİKA Yayınları, 2016.
- Parmaksız, Esmâ. *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askeri Rüüşdiyeler*. Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2008.
- Quataert, Donald. *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Hayatı*. Ed. Halil İnalçık - Donald Quataert. 2. Bs. 2. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006.
- Runciman, Steven. *Konstantiniye Düştü*. Trc. Derin Türkömer. 1. Bs. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1972.
- Sadoğlu, Hüseyin. “Balkanlar’da Milliyetçilik ve Din”. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi* 2/1 (2016).
- Sakaoğlu, Necdet. *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*. 1. Bs. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Seyfeli, Canan. *Millet Sistemi Mi? Rum ve Ermeni Patrikliği’nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri(1847-1918)*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2019.
- Shaw, Stanford J. - Shaw, Ezel Kural. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. Trc. Mehmet Harmanlı. 3. Bs. İstanbul: E Yayınları, 2010.

- Sırma, İhsan Süreyya. *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi*. 5. Bs. İstanbul: Beyan, 2017.
- Sonyel, Salâhi R. *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2014.
- Soy, H. Bayram. "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan NATO Üyeliğine: Boğazlar Sorunu ve Türkiye'nin Batı ile 'İttifakı'". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 12/45 (2015): 181-209.
- Tekin, Zeki - Göksal, Enes. "II. Abdülhamit İstanbul'unda Yabancı Okullara Genel Bakış". *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*. 2017.
- Truhelka, Ciro. "Bosna'da Arazi Meselesinin Tarihi Esasları". *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* 1 (1931): 43-69.
- Urhan, Vahit Cemil. "Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları Sürecinde Karadağ'ın Bağımsızlığını Kazanması". *Avrasya Etüdleri Dergisi* 50/2 (2016): 235-258.
- Ürkmez, Naim. *II. Abdülhamid'in Modernleşme Anlayışı*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2006.
- veş, Lütfi el-Mi'. "Bogomiller, Hristiyanlar ve Bosna". *Tezkire Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim Dergisi*. Trc. Kadir Albayrak. 36-37 (2004): 183-190.
- Yağcı, Zübeyde Güneş. "Berlin Antlaşması'ndan Sonra Müslümanların Karadağ'da Kalan Arazileri Meselesi". *Belleten* LXXX/287 (2016).
- Yıldırım, Münir. "Fener Patrikhanesi ve Ekümenizm: Dinler Tarihi Açısından Bir Analiz". *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15/1 (2006): 469-488.
- Yıldırım, Münir. *Yunanistan ve Ortodoks Kilisesi*. 1. Bs. Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2005.
- Yiğit, Ali. "Balkan Yarımadası'nın Beşeri Coğrafya Özellikleri ve Türk ve/veya Müslüman Nüfus Varlığı". *Yeni Türkiye*. 2015.
- Yiğit, Yücel. "XIX. Yüzyılda Prizren'de Debbağlar". *Osmanlı Dönemi Balkan Ekonomisi*. 261-282. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2018.